

Міністэрства адукацыі «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны»

Факультэт філалагічны

Кафедра беларускай мовы

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

 А.М. Воінава

25 мая 2020 г.

УЗГОДНЕНА

Дэкан факультэта

 А.М. Палуян

15 мая 2020 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

ПРАКТЫКУМ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ:
ПУНКТУАЦЫЯ

для спецыяльнасці

1.2) 05 01-01 Беларуская філалогія
(літаратурна-рэдакцыйная дзейнасць)

Складальнік: Цімашэнка Н.П., к.ф.н., дацэнт

Разгледжана і зацверджана
на пасяджэнні Навукова-метадычнага савета ўніверсітэта
31.08.2020 г., пратакол № 1

Разгледжана і зацверджана
на пасяджэнні Навукова-метадычнага савета ўніверсітэта
_____ 20__ г., пратакол № ____

Электронны вучэбна-метадычны комплекс па дысцыпліне «Практыкум па беларускай мове: пунктуацыя» для спецыяльнасці 1-21 05 01-01 Беларуская філагогія (літаратурна-рэдакцыйная дзейнасць) / Аўтар-складальнік: Цімашэнка Н.П. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2020. – 90 с.

Рэцэнзенты:

І.А. Бароўская, кандыдат філагагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры замежных моў УА «Гомельскі дзяржаўны медыцынскі ўніверсітэт»;

М.У. Буракова, кандыдат філагагічных навук, дацэнт, дацэнт кафедры беларускай і замежнай моў УА «Гомельскі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт імя П.В. Сухога»

© Аўтар-складальнік Цімашэнка Н.П., 2020.
© ГДУ імя Ф. Скарыны, 2020.

ЗМЕСТ

<u>Тлумачальная запіска</u>	4
<u>Змест вучэбнага матэрыялу</u>	7
<u>ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ</u>	9
<u>Тэма 1</u> Пунктуацыя як навука.....	9
<u>Тэма 2</u> Працяжнік у простым сказе.....	15
<u>Тэма 3</u> Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі.....	20
<u>Тэма 4</u> Знакі прыпынку ў сказах з адасобленымі членамі.....	27
<u>Тэма 5</u> Знакі прыпынку пры пабочных і ўстаўных канструкцыях.....	36
<u>Тэма 6</u> Знакі прыпынку пры канструкцыях са злучнікам ЯК.....	40
<u>Тэма 7</u> Знакі прыпынку ў складаназлучаным сказе.....	43
<u>Тэма 8</u> Знакі прыпынку ў складаназалежным сказе.....	46
<u>Тэма 9</u> Знакі прыпынку ў бяззлучнікавым складаным сказе.....	49
<u>Тэма 10</u> Знакі прыпынку ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі.....	52
<u>Тэма 11</u> Знакі прыпынку пры перадачы чужой мовы.....	54
<u>Тэма 12</u> Спалучэнне знакаў прыпынку.....	59
<u>ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ</u>	62
Матэрыялы для практичных заняткаў.....	62
<u>РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ</u>	77
Тэставыя заданні.....	77
<u>ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ</u>	88
Тэарэтычны мінімум.....	88
Літаратура.....	90

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Электронны вучэбна-метадычны комплекс па факультатывай дысцыпліне “Практыкум па беларускай мове: пунктуацыя” складзены ў адпаведнасці з вучэбным планам установы вышэйшай адукацыі для спецыяльнасці 1-21 05 01-01 Беларуская філалогія (літаратурна-рэдакцыйная дзейнасць), вучэбнай праграмай установы вышэйшай адукацыі, зацверджанай 23.05.2018 (рэгістрацыйны № УД-40-2018-101/вуч.). Гэтые документы прадугледжваюць вывучэнне студэнтамі асноў беларускай пунктуацыі, асэнсаванне практычнай значнасці ў свядомым і свабодным карыстанні знакаў прыпынку.

Пунктуацыя выконвае важную ролю пры афармленні пісьмовай мовы. **Неабходнасць і актуальнасць** факультатыва “Практыкум па беларускай мове: пунктуацыя” тлумачыцца тым, што пры напісанні разнастайных артыкулаў у газеты і часопісы, пры афармленні дакументацыі журналіст-фіолаг і выкладчык-фіолаг павінен выдатна валодаць не толькі нормамі сучаснай арфаграфіі, але і правіламі пастаноўкі знакаў прыпынку. У курсе “Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс” на пунктуацыю адводзіцца ўсяго некалькі гадзін, а гэтага недастаткова для будучага спецыяліста-фіолага. Акрамя таго, яму неабходна засвоіць не толькі знакі прыпынку, якія адпавядаюць нормам сучаснай беларускай мовы, але і аўтарскія знакі прыпынку, якія могуць выходзіць за межы нормы. Асабліва гэта датычыцца публіцыстычнага тэксту і тэкстаў мастацкай літаратуры, дзе аўтарская пастаноўка знака прыпынку можа падкрэсліваць пэўную інфармацыю, на якой неабходна засяродзіць увагу чытача, а можа выдзяляць патрэбную для аўтара сінтаксічную канструкцыю з мэтай зацікавіць таго, хто, напрыклад, чытае газету або часопіс, вершаваныя радкі або прозу. Акрамя таго, даўно вядома, што ёсьць сінтаксічныя канструкцыі, у якіх ад пастаноўкі знакаў прыпынку залежыць сэнс выказвання (Класічным прыкладам такой канструкцыі з’яўляецца вядомы рускі выраз *Казнить нельзя помиловать*). Так, у сказе *Ведаеце, хацелася б, каб сабралі такіх людзей, якія трymаюць кароу, у адным месцы* (“Зв.”, 2.09.11) апошняя коска ўпłyвае на сэнс усяго выказвання.

У сувязі з гэтым актуальным можна прызнаць разгляд усіх правіл сучаснай беларускай пунктуацыі на матэрыяле твораў мастацкай літаратуры і перыядычных выданняў рознага характару.

Неабходна дадаць, што проблема сувязі паміж пунктуацыяй і сінтаксісам з’яўляецца тым аспектам даследавання моўнай структуры, які выклікае шмат спрэчак, але па-ранейшаму прыцягвае ўвагу моваведаў. Асаблівую цікавасць уяўляе сабой проблема адасаблення даданых членаў сказа, пабочных канструкций, параўнальных зваротаў і г.д.; пастаноўкі

працяжніка паміж дзейнікам і выказнікам; аднароднасці – неаднароднасці азначэнняў і іншых цяжкіх момантаў у сінтаксісе і пунктуацыі.

Асноўнай мэтай факультатыва з'яўляецца набыццё ведаў у галіне беларускай пунктуацыі і засваенне правіл пастаноўкі ўсіх магчымых знакаў прыпынку ў пісьмовым тэксле.

Задачы курса:

- засваенне дастатковай колькасці тэарэтычных ведаў для ўсведамлення пунктуацыі як самастойнай лінгвістычнай навукі;
- фарміраванне ўяўленняў студэнтаў пра асноўныя паняцці пунктуацыйнай сістэмы беларускай мовы, аспекты і методы пунктуацыйна-сінтаксічнага даследавання моўнага матэрыялу;
- фарміраванне ўменняў і навыкаў выкарыстання тэарэтычных ведаў для вырашэння канкрэтных лінгвістычных задач у галіне пунктуацыі;
- заахвочванне студэнтаў да навукова-даследчай работы па пунктуацыі;
- авалоданне ўстойлівымі навыкамі самастойнай інтэрпрэтацыі моўных з'яў, звязаных з пастаноўкай знакаў прыпынку.

На факультатыве асвятляюцца асноўныя пытанні сучаснай беларускай пунктуацыі, выяўляюцца яе сувязь з сінтаксісам на матэрыяле мовы газет, часопісаў, твораў мастацкай літаратуры. Для паспяховага вывучэння і засваення факультатывай дысцыпліны неабходна валодаць і выкарыстоўваць веды па сінтаксісе, марфалогіі, а таксама культуры і стылістыкі беларускай мовы.

Тэарэтычны раздел утрымлівае тэарэтычны матэрыял, падзелены на тэмы і прызначаны для аўдыторнай работы са студэнтамі. Дзякуючы зместу гэтих выдзеленых тэм, студэнты змогуць атрымаць уяўленне аб гісторыі развіцця беларускай пунктуацыйнай сістэмы, авалодаць яе асновамі, пазнаёміцца са структурай беларускага тэксту. Тэарэтычны матэрыял дазваляе зарыентавацца ў паняційным апараце пунктуацыі і адпаведных тэрмінах. У кожнай тэме выдзелены пытанні для абмеркавання, раскрыты асноўныя палажэнні і змест кожнага.

Практычны раздел уключае ў сябе ў адпаведнасці з вучэбным планам дысцыпліны 17 практичных заняццяў (34 гадзіны). Кожная тэма практичных заняццяў складаецца з пытанняў для самаправеркі і сістэмы заданняў для выканання студэнтамі ў вуснай і пісьмовай форме. Практичны матэрыял арыентаваны на замацаванне тэарэтычных звестак па важнейшых тэмах дысцыпліны.

Раздел контролю ведаў прадстаўлены тэставымі заданнямі, якія могуць быць выкарыстаны пры правядзенні бягучага і выніковага контролю ведаў, уменняў і навыкаў, а таксама для самаправеркі студэнтамі свайго ўзору ю тэарэтычных ведаў і практичных уменняў і навыкаў.

Дапаможны раздел утрымлівае дадатковы матэрыял, што ўключае ў сябе тэарэтычны мінімум, у які ўваходзяць асноўныя паняцці сінтааксісу і

пунктуацыі, якімі павінен валодаць кожны студэнт. У дапаможным раздзеле змешчаны спіс літаратуры для выкарыстання студэнтамі ў ходзе вывучэння факультатыўнай дысцыпліны «Практыкум па беларускай мове: пунктуацыя».

Электронны вучэбна-метадычны комплекс факультатыўнай дысцыпліны “Практыкум па беларускай мове: пунктуацыя” адрасуецца студэнтам з курса спецыяльнасці 1-21 05 01-01 Беларуская філалогія (літаратурна-рэдакцыйная дзейнасць).

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Тэма 1 Пунктуацыя як навука

Паняцце пунктуацыі. Прадмет, задачы, будова курса, сувязь з іншымі раздзеламі мовазнаўства. З гісторыі ўзнікнення і развіцця пунктуацыі. Класіфікацыя і асноўныя правілы ўжывання знакаў прыпынку.

Тэма 2 Працяжнік у простым сказе

Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам. Працяжнік на месцы пропуску слоў у сказе. Інтанацыйны (аўтарскі) працяжнік. Спалучальны (злучальны) працяжнік.

Тэма 3 Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі

Аднародныя члены сказа, звязаныя бяззлучнікам сувязью, падобныя да іх спалучэнні слоў. Аднародныя члены сказа, звязаныя пры дапамозе злучнікаў. Аднародны і неаднародны азначэнні. Абагульняльнае слова пры аднародных членах сказа.

Тэма 4 Знакі прыпынку ў сказах з адасабленымі членамі

Адасабленне азначэнняў. Адасабленне прыдаткаў. Адасабленне акалічнасцей. Адасабленне дапаўненняў.

Тэма 5 Знакі прыпынку пры пабочных і ўстаўных канструкцыях

Знакі прыпынку пры пабочных канструкцыях. Знакі прыпынку пры ўстаўных канструкцыях.

Тэма 6 Знакі прыпынку пры канструкцыях са злучнікам ЯК

Знакі прыпынку пры параўнальных зваротах. Знакі прыпынку пры сінтаксічных канструкцыях, падобных да параўнальных зваротаў.

Тэма 7 Знакі прыпынку ў складаназлучаным сказе

Коска ў складаназлучаным сказе. Кропка з коскай у складаназлучаным сказе. Працяжнік у складаназлучаным сказе. Адсутнасць знакаў прыпынку паміж часткамі складаназлучанага сказа.

Тэма 8 Знакі прыпынку ў складаназалежным сказе

Коска ў складаназалежным сказе. Працяжнік і двукроп'е ў складаназалежным сказе. Знакі прыпынку ў складаназалежным сказе з некалькімі даданымі.

Тэма 9 Знакі прыпынку ў бяззлучніковым складаным сказе

Коска і кропка з коскай у бяззлучнікам складаным сказе. Двукроп'е ў бяззлучнікам складаным сказе. Працяжнік у бяззлучнікам складаным сказе. Знакі прыпынку ў сказах тыпу *M. Багдановіч: жыццёвы і творчы шлях*.

Тэма 10 Знакі прыпынку ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі

Прынцыпы пастаноўкі знакаў прыпынку ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі. Адсутнасць знакаў прыпынку ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі. Спалучэнне знакаў прыпынку ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі.

Тэма 11 Знакі прыпынку пры перадачы чужой мовы

Знакі прыпынку пры простай мове. Знакі прыпынку пры няўласна-простай мове. Знакі прыпынку ў дыялогу. Знакі прыпынку пры цытатах.

Тэма 12 Спалучэнне знакаў прыпынку

Выдзяляльныя і раздзяляльныя знакі прыпынку. Спалучэнне знакаў прыпынку. Спалучэнне знакаў прыпынку на канцы сказа.

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Тэма 1. Пунктуацыя як наука

Пытанні для атмеркавання:

- 1 Паняцце пунктуацыі
- 2 Прадмет, задачы, будова курса, сувязь з іншымі раздзеламі мовазнаўства
- 3 З гісторыі ўзнікнення і развіцця пунктуацыі
- 4 Класіфікацыя і асноўныя правілы ўжывання знакаў прыпынку

1. Паняцце пунктуацыі. П у н к т у а ц ы я (ад лац. punctum – кропка) мае два асноўныя значэнні: 1) сукупнасць знакаў прыпынку і правілы іх выкарыстання ў пісьмовай мове; 2) раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца пунктуацыйная сістэма і заканамернасці яе станаўлення і функцыянування.

Пунктуацыя – важны сродак афармлення пісьмовай мовы. Падзяляючы тэкст на пэўныя часткі, знакі прыпынку даюць магчымасць правільна разумець напісаное, лёгка і хутка чытаць, успрымаць тэкст. Тэкст без знакаў прыпынку не толькі цяжка і марудна чытаць, яго можна па-рознаму разумець. Таму знакі прыпынку адыгрываюць важную ролю ў пісьмовым тэксле. Пастаўленыя паміж словамі, словазлучэннямі і сказамі, яны дзеляць пэўны тэкст на самастойна арганізаваныя, але сэнсава звязаныя часткі. Акрамя таго, знакі прыпынку дазваляюць дакладна перадаваць на пісьме разнастайныя думкі і пачуцці. Яны паказваюць і на сінтаксічную структуру сказа. Так, кропка ў канцы сказаў сведчыць пра тое, што яны граматычна завершаныя, выражают адносна закончаную думку, харектарызуюцца апавядальнай інтанацыяй і ўжываюцца як самастойныя камунікатыўныя моўныя адзінкі: *Спадзяёмся, што чытацкая аудыторыя “Звязды” не толькі застанецца стабільнай за кошт пастаянных падпішчыкаў, але і паширыцца за кошт новых сяброў* (“Зв.”, 3.11.09). Коска пры зваротках служыць для іх выдзялення ў сказе, бо яны не звязаны граматычна з яго членамі: *Ігар Іванавіч, БРСМ – гэта правапераэмік камсамола* (“Зв.”, 21.04.11). Двукроп’е ў сярэдзіне складанага сказа сведчыць аб прычынных ці тлумачальных адносінах паміж яго часткамі, што вымаўляеца са своеасаблівай, напружанай інтанацыяй: *Аляксандар Лукашэнка адзначыў пэўнае пацяпленне ў беларуска-еўрапейскім дыялогу: актывізаваліся контакты з еўрапейскім бізнесам, развіваеца крэдытна-інвестыцыйнае супрацоўніцтва з міжнароднымі фінансавымі інстытутамі* (“Зв.”, 3.11.09). Знакі прыпынку разам з іншымі сродкамі пісьмовай мовы паспяхова служаць мэце зносін паміж людзьмі.

Асноўныя правілы пунктуацыі маюць нарматыўны харектар, яны адносна ўстойлівыя ў пісьмовай практыцы, аднолькавыя і абавязковыя для ўсіх, хто піша або чытае пісьмовы тэкст. Між тым вядома, што адзін і той жа

тэкст можа афармляцца рознымі знакамі прыпынку, у выніку чаго ўзнікаюць пунктуацыйныя варыянты. Такія варыянты часта сустракаюцца ў канцы сказаў *Свеціць сонейка*. *Свеціць сонейка!* *Свеціць сонейка?* *Свеціць сонейка...*, дзе выбар канкрэтнага знака прыпынку залежыць ад мэты паведамлення, ад таго, пра што трэба паведаміць у сказе. Шмат пунктуацыйных варыянтаў сустракаеца ў сярэдзіне сказаў. Так, у сказе *Надышла ноч марозная, халодная*, калі зрабіць паўзу пасля дзейніка *ноч*, то дапасаваныя азначэнні пры звычайнім адасабленні аддзяляюцца ад азначаемага слова *коскай*, а пры ўзмоцненым – працяжнікам. Адсутнасць паўзы пасля дзейніка паказвае на тое, што прыметнікі *марозная, халодная* ўваходзяць у склад выказніка і таму не адасабляюцца.

Такім чынам, пунктуацыйныя варыянты не парушаюць нарматыўнасці сучаснай пунктуацыі, яны сведчаць аб сінтаксічнай мнагазначнасці тэксту і, разумеецца, не могуць разглядацца як нейкія памылкі ці адхіленні ад устаноўленых правіл. Гэтыя варыянты робяць сучасную пунктуацыю надзвычай гнуткай, дазваляюць ёй афармляць структурную разнастайнасць тэкстаў і выражваць самыя тонкія адценні змешчаных у іх паведамленняў.

2. Прадмет, задачы спецкурса, сувязь з іншымі раздзеламі мовазнаўства. Пунктуацыя выконвае важную ролю пры афармленні пісьмовай мовы. **Неабходнасць і актуальнасць** курса “Практыкум па беларускай мове: пунктуацыя” тлумачыцца тым, што пры напісанні тэкстаў рознага характару сапраўдны філолаг павінен выдатна валодаць не толькі нормамі сучаснай арфаграфіі, але і правіламі пастаноўкі знакаў прыпынку. У курсе “Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс” пунктуацыі адводзіцца ўсяго некалькі гадзін, а гэтага недастаткова для будучага спецыяліста-філолага. Акрамя таго, яму неабходна засвоіць не толькі знакі прыпынку, якія адпавядаюць нормам сучаснай беларускай мовы, але і аўтарскія знакі прыпынку, якія могуць выходзіць за межы нормы. Асабліва гэта датычыцца публіцыстычнага тэксту і тэкстаў мастацкай літаратуры, дзе аўтарская пастаноўка знака прыпынку можа падкрэсліваць пэўную інфармацыю, на якой неабходна засяродзіць увагу чытача, а можа выдзяляць патрэбную для аўтара сінтаксічную канструкцыю з мэтай зацікавіць таго, хто, напрыклад, чытае газету або часопіс. Акрамя таго, даўно вядома, што ёсьць сінтаксічныя канструкцыі, у якіх ад пастаноўкі знакаў прыпынку залежыць сэнс выказвання (Класічным прыкладам такой канструкцыі з’яўляецца вядомы рускі выраз *Казнить нельзя помиловать*). Так, у сказе *Ведаеце, хацелася б, каб сабралі такіх людзей, якія трymаюць кароў*, у адным месцы (“Зв.”, 2.09.11) апошняя коска ўплывае на сэнс усяго выказвання.

У сувязі з гэтым актуальным можна прызнаць разгляд усіх правіл сучаснай беларускай пунктуацыі на матэрыяле перыядычных выданняў рознага характару і тэкстаў мастацкай літаратуры.

Неабходна дадаць, што праблема сувязі паміж пунктуацыяй і сінтаксісам з'яўляецца тым аспектам даследавання моўнай структуры, які выклікае шмат спрэчак, але па-ранейшаму прыцягвае ўвагу моваведаў. Асаблівую цікавасць уяўляе сабой праблема адасаблення даданых членаў сказа, пабочных канструкцый, параўнальных зваротаў і г.д.; пастаноўкі працяжніка паміж дзейнікам і выказнікам; аднароднасці – неаднароднасці азначэнняў і іншых цяжкіх момантаў у сінтаксісе і пунктуацыі.

Асноўнай мэтай курса з'яўляецца набыццё ведаў у галіне беларускай пунктуацыі і засваенне правіл пастаноўкі ўсіх магчымых знакаў прыпынку ў публістычным тэксле.

Задачы спецкурса:

- засваенне дастатковай колькасці тэарэтычных ведаў для ўсведамлення пунктуацыі як самастойнай лінгвістычнай навукі;
- фарміраванне ўяўленняў пра асноўныя паняцці пунктуацыйнай сістэмы беларускай мовы, аспекты і метады пунктуацыйна-сінтаксічнага даследавання моўнага матэрыялу;
- фарміраванне ўменняў і навыкаў выкарыстання тэарэтычных ведаў для вырашэння канкрэтных лінгвістычных задач у галіне пунктуацыі;
- авалоданне ўстойлівымі навыкамі самастойнай інтэрпрэтацыі моўных з'яў, звязаных з пастаноўкай знакаў прыпынку.

У курсе асвятляюцца асноўныя пытанні сучаснай беларускай пунктуацыі, выяўляюцца яе сувязь з сінтаксісам на матэрыяле мовы газет і часопісаў. Для паспяховага вывучэння і засваення спецкурса неабходна валодаць і выкарыстоўваць веды па сінтаксісе, марфалогіі, а таксама культуры і стылістыкі беларускай мовы.

3. З гісторыі ўзнікнення і развіцця пунктуацыі. Выкарыстанне сучасных знакаў прыпынку ў пісьмовых тэкстах ідзе з глыбокай старажытнасці. І хоць ў далёкай старажытнасці іх было нямнога, яны ў значнай ступені ставіліся адвольна і непаслядоўна і выконвалі ў асноўным функцыю своеасаблівага арнаменту. Так, з II ст. да н.э. па XIV ст. у пісьмовых помніках ужываліся **крапка** і яе спалучэнні тыпу: ::, якія мелі месца не толькі ў канцы сказа, але нават пасля кожнага слова ці ў сярэдзіне яго. Таму вызначыцца якія-небудзь сістэмныя правілы яе ўжывання даволі цяжка. Паступова колькасць знакаў прыпынку павялічваецца. З XIV ст. зафіксавана ўжыванне **коскі**, якой выдзяляліся ці раздзяляліся асобныя слова і словазлучэнні ў сярэдзіне сказа. У канцы XV ст. з'явіліся **крапка з коскай** і **двукроп'е**, якое, выконваючы аналагічныя сучасным пунктуацыйным правілам функцыі, нярэдка мела значэнне крапкі. Сучасны **пыталынік**, які раней замяняла так званая “падстолія” (тэрмін Л. Зісанія), што мела выгляд сучаснай крапкі з коскай, уведзены ў пісьмовую практику з XVI ст.

З гэтага часу крапка з коскай выкарыстоўваецца для раздзялення

развітвіх частак простага ці складанага сказа, а таксама назіраеца ўжыванне **дужак**, якія служаць для выдзялення ўстаўных канструкцый. У канцы XVII ст. з'явіліся **клічнік і двукоссе**. Першы з іх ўжываўся ў канцы пабуджальных і клічных сказаў; другі – для выдзялення простай мовы, цытат і слоў з пераносным значэннем.

У сярэдзіне XVIII ст. пачаў ужывацца **працяжнік** паміж рознымі кампанентамі простага і часткамі складанага сказаў. І хоць да пачатку XIX ст. былі ўжо ўсе знакі прыпынку, толькі ў XX ст. канчаткова выпрацаваліся нормы іх ужывання. А беларускія назвы знакаў прыпынку ўпершыню сустракаюцца ў кнігах “Беларускі лямантар, або Першая навука чытання” (1906 г.) А.Пашкевіч (Цёткі) і “Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча. Сучасныя назвы знакаў прыпынку канчатковая замацаваліся ў беларускай мове з 30-х гг. XX ст.

4. Асноўныя правілы ўжывання знакаў прыпынку і іх класіфікацыя. Ужыванне знакаў прыпынку грунтуеца на сэнсавым (М.В. Ламаносаў, Ф. Буслаеў і інш.), граматычным (Л. Зізаній, М. Грэч і інш.) і інтанацыйным (М. Сматрыцкі, В. Вастокаў, Л. Шчэрба і інш.) прынцыпах.

У залежнасці ад сэнсу, напрыклад, ставяцца у канцы сказа кропка, пытальнік ці клічнік: *Раніца цёплая. Раніца цёплая? Раніца цёплая!* Граматычны (сінтаксічны) прынцып патрабуе ўжывання пунктуацыйных знакаў у залежнасці ад структурнай будовы сказа. На гэтым прынцыпе грунтуеца, напрыклад, пастановка працяжніка паміж дзейнікам і выказнікам, коскі ў складаным сказе, пастановка коскі пры выдзяленні пабочных канструкцый, звароткаў, параўнальных зваротаў і г.д.: *Прамагчымасць выбуху паведаміў у пажарную службу выканаўца абавязкаў галоўнага ўрача бальніцы, якому пра замініраванне паведаміў невядомы* (“Зв.”, 3.11.09).

Сэнсавая і граматычная асновы пунктуацыі часта сумяшчаюцца. Напрыклад, пастановка двукроп’я ў бяззлучнікам сказе заснавана на сэнсавых узаемадносінах паміж часткамі сказа і на яго будове.

У вуснай мове важнымі сродкамі афармлення выказвання выступае інтанацыя (рытмамелодыка). Дзякуючы ритмамеладычнаму малюнку вуснай мовы, дакладна ўспрымаеца сэнс выказвання і яго сінтаксічная структура. Інтанацыя, суправаджаючы сэнсавае і сінтаксічнае члененне мовы, служыць, такім чынам, дадатковым паказчыкам ужывання знакаў прыпынку.

На думку беларускіх сінтакістаў М.С. Яўневіча і П.У. Сцяцко, інтанацыю нельга лічыць асновай пастановкі знакаў прыпынку, паколькі той, хто піша, менш за ўсё думае пра інтанацыю, а імкненца ў першую чаргу правільна перадаць сэнс і сінтаксічную структуру тэксту. Праўда, пры дыктаванні інтанацыя ў пэўнай меры паказвае на пунктуацыю, перадаючы сэнсава-сінтаксічнае члененне тэксту (напрыклад, інтанацыя канца сказа,

інтанацыя пры аднародных членах сказа). Аднак дакладнай, поўнай адпаведнасці няма: мы часта робім паўзу там, дзе ніякі знак прыпынку не ставіца, і, наадварот, ставім пунктуацыйны знак там, дзе паўзы няма. Так, у сказе *У мэтах процідзейння нядобрасумленным захопам суб'ектаў гаспадарання і ўдасканалення парадку ажыццяўлення дзейнасці на рынку каштоўных папер Прэзідэнт Беларусі выдаў указ № 383, які прадугледжвае ўнісенне адпаведных датаўненняў і змяненняў у некаторыя ўказы* (“Зв.”, 2.09.11) робім паўзы перад злучнікам *i*, перад словам *Прэзідэнт*, хоць коскі тут адсутнічаюць. У сказе *Яны бадзёра высокавалі з вагонаў поезда “Кіеў–Мінск” i, злучыўшыся ў адзіны пасажырапаток, уліваліся ў адтуліны падземнага перахода* (“Зв.”, 3.09.11) мы робім паўзу перад злучнікам *i*, хоць коска тут не ставіца; і наадварот, пасля злучніка *i* коска стаіць, а паўзы няма.

Такім чынам, каб правільна паставіць знакі прыпынку, трэба перш за ўсё разумець сінтаксічную будову сказа і яго сэнс, паколькі ўсім вядома, што ні граматычная будова сказаў, ні іх змест і інтанацыя не існуюць ізалявана, яны ўзаемадзейнічаюць паміж сабой і сумесна характарызуюць кожны сказ як асноўную камунікатыўную адзінку мовы. Безумоўна, у кожным канкрэтным выпадку граматычная будова сказа, яго змест і інтанацыя рэалізуюцца па-рознаму і адыгрываюць розную (большую ці меншую) ролю ў выбары таго або іншага знака прыпынку на пісьме. Але ва ўсіх выпадках гэтая адзнакі сказа абвязкова ўлічваюцца, бо толькі ў сваёй сукупнасці яны з’яўляюцца той асновай, на якой грунтуецца сучасная пунктуацыя.

Сістэма знакаў прыпынку ў сучаснай беларускай літаратурнай мове ўключае кропку, пытальнік, клічнік, шматкроп’е, коску, кропку з коскай, двукроп’е, працяжнік, дужкі і двукоссе. Некаторыя з іх спалучаюцца і ўтвараюць састаўныя знакі прыпынку. Да іх адносяцца, напрыклад, коска з працяжнікам, пытальнік са шматкроп’ем, пытальнік і клічнік са шматкроп’ем.

Паводле сваёй функцыі ў сказе знакі прыпынку падзяляюцца на раздзяляльныя і выдзяляльныя.

Раздзяляльныя (няпарныя) знакі прыпынку служаць для раздзялення сінтаксічных адзінак. Гэту функцыю выконваюць кропка з коскай, двукроп’е, пытальнік, клічнік, кропка, шматкроп’е, а таксама працяжнік і коска. Раздзяляльныя знакі прыпынку могуць быць адзіночнымі і паўторнымі. У якасці адзіночных ужываюцца ўсе раздзяляльныя знакі, а паўторных – толькі коска і кропка з коскай, якія звычайна аддзяляюць аднародныя члены простых сказаў і предыкатыўныя часткі складаных сказаў.

Выдзяляльныя (парныя) знакі прыпынку паказваюць на выдзяленне той ці іншай сінтаксічнай адзінкі (напрыклад, адасобленага азначэння) у структуры сказа. Парнымі з’яўляюцца дужкі і двукоссе.

Адзін і той жа знак прыпынку можа адначасова выконваць і

раздзяляльную, і выдзяляльную функцыі. Так, у складаным сказе *Выдаўши ўсё гэта, падымаюся і іду да выхаду, разумеочы, што ніякая сіла ўжо не здолее мяне спыніць* (“Зв.”, 21.04.11) коска, якая стаіць пасля дзеепрыслоўя *разумеочы*, аддзяляе адну прэдыкатыўную частку ад другой і адначасова выдзяляе гэтае дзеепрыслоўе, таму што яно ўжыта ў ролі адасабленай акалічнасці.

Працяжнік і коска, як ужо адзначалася, выконваюць раздзяляльную функцыю, але яны могуць выступаць і як выдзяляльныя (парныя) знакі прыпынку.

Акрамя гэтага, знакі прыпынку могуць выкарыстоўвацца і з іншай мэтай.

Працяжнік можа паказваць на спалучэнне слоў, якія служаць для абазначэння просторы, часу або колькасці (тут ён замяняе слова *ад...да*): У *лістападзе – студзені* ў *Беларусі будуць дзейнічаць новыя бюджеты пражытковага мінімуму* (“Зв.”, 3.11.09). Працяжнік можа паказваць на спалучэнне ўласных імёнаў, якім называецца вучэнне, закон, навуковая ўстанова: *закон Ламаносава–Лавуазье*. Такі працяжнік называецца **спалучальным**.

Выкарыстоўваюць працяжнік і для таго, каб унесці яснасць у сэнс сказа, каб правільна выразіць сэнсавыя ўзаемадносіны слоў, напрыклад: *Плаваць больш – ён не мог, вада ўжо не вабіла* (Кул.). Без працяжніка першую частку можна зразумець і інакш (быццам чалавек пазбавіўся здольнасці плаваць пасля нейкага здарэння). Такі працяжнік называецца **сэнсавым**.

Заўвага!!! Працяжнік апошнім часам нярэдка ўжываецца замест двукроп’я: *Паводле слоў наваяўленага мільянера Міхаіла, ён ужо пусціў у справу выйграныя грошы – перавёў некаторую суму ў два дзіцячыя дамы, набыў кватэру ў Мінску і новы аўтамабіль* (“Зв.”, 3.11.09). Пастаноўку ў такім выпадку працяжніка (замест двукроп’я) нельга лічыць правільнай, бо двукроп’е – знак не меншай выражальнай сілы, і падмяняць яго іншым знакам не трэба.

Як знак большай (чым коска) выражальнай сілы працяжнік можа быць ўжыты для адасаблення азначэнняў: *Хадзілі па ўсіх інстанцыях – і па царкоўных, і па свецкіх, каб толькі вярнуць сабор* (“Зв.”, 3.11.09).

Заўвага!!! У друку можна сустрэць у гэтым выпадку пастаноўку двукроп’я, але ўжыванне двукроп’я тут нічым не апраўданае, памылковае.

Шматкроўе можа скарыстоўвацца:

1) каб паказаць незакончанасць выказвання, адзначыць перапынкі ў мове (звязаныя з хваляваннем, з вялікім пачуццём), пропуск слоў ці сказаў у цытатах: *Храм, куды людзі прыходзілі на малітву, раптам зачынілі...* (“Зв.”, 3.11.09).

2) для абазначэння неспадзявацца, здзіўлення, нечаканасці, неадпаведнасці канцавой часткі сказа папярэдняму паведамлению ці пэўным абставінам: *Атакуюць... балельшчыкі* (“Зв.”). *I таму нам нічога не заставалася, як унесці яснасць... і выкінуць рэч у сметнік* (“Зв.”, 3.11.09). Я неяк знайшла страшэнны “ляп”: *на фотаздымку Міхаіл Гарбачоў стаіць за трывунай і адначасова... сядзіць у прэзідыйме!..* (“Зв.”, 21.04.11).

Д в у к о с с е выкарыстоўваецца, каб паказаць, што слова ў спалучэнне слоў ужываеца іранічна, не ў сваім значэнні, што слова не агульнаўпрынітае, а ўпершыню прапануеца аўтарам ці аднаўляеца як застарэлае, напрыклад: *A “планка” крэдытаў – знізіца* (“Зв.”, 3.11.09). 60-я ўвайшли ў гісторыю як “хрущоўская адліга” (“Зв.”, 3.11.09).

Пры раздзяленні ці выдзяленні слоў і сказаў розныя знакі прыпынку могуць сутыкацца. При збегу знакаў прыпынку ў адных выпадках ужываюцца абодва знакі, у іншых – толькі адзін з іх.

Сумяшчаюцца, утвараючы спалучэнне пунктуацыйных знакаў, коска з працяжнікам, а таксама пытальнік, клінік, крапка, шматкроп’е з працяжнікам: *A інаки і немагчыма, бо падобныя сустрэчы для іх, заўтрашніх настаўнікаў, – сапраўдная школа прафесійнага росту, скарбніца новых ведаў і ідэй, невычарпальная крыніца натхнення ў працы пяра* (“ГУ”, 6.10.11).

Там, дзе ў спалучэнні з коскай павінны ставіцца крапка, клінік, шматкроп’е, дужкі, двукроп’е, коска апускаеца: *Аднак ёсьць і іншыя меркаванні, у якія, несумненна, больш хочацца верыць: у прыватнасці, што антыкрызісныя заходы даюць плён* (“Зв.”, 3.11.09).

Коска, крапка з коскай, двукроп’е і працяжнік не ставяцца перад дужкамі, а толькі пасля дужак: *Аднак, нягледзячы на шэраг выдаленняў дынамаўцаў у апошнія трэці (з 44 па 56 хвіліну іх было чатыры запар), перамагчы маскоўскуму клубу так і не ўдалося* (“Зв.”, 3.11.09).

Унутры дужак – пасля слоў ці сказа перад другой дужкай – ставяцца толькі пытальнік, клінік і шматкроп’е: *Балельшчыкі цалкам запоўнілі трывуны, прычым вялікая колькасць фанаў прыехала з Масквы (яны занялі цэлы сектар)* (“Зв.”, 3.11.09). У такіх умовах фермер можа прыняць абрэгунтаванае раешэнне (хто ж будзе працаваць на страты?) аб тым, каб пераключыцца на больш прывабныя кірункі (“Зв.”, 3.11.09).

Тэма 2. Працяжнік у простым сказе

Пытанні для аблераўвання:

- 1 Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам
- 2 Працяжнік на месцы пропуску слоў у сказе
- 3 Інтанацыйны (аўтарскі) працяжнік

4 Спалучальны (злучальны) працяжнік

1. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам. Паміж дзейнікам і выказнікам пры адсутнасці дзеяслоўнай звязкі звычайна ставіцца працяжнік. Пры гэтым пад увагу бярэцца спосаб выражэння галоўных членаў сказа.

Працяжнік ставіцца ў наступных выпадках:

1. Калі абодва галоўныя члены выражаны назоўнікамі або колькаснымі лічэбнікамі ў Н. склоне без звязкі:

Наз.+Наз. у Н.скл.

Ліч.+Ліч. у Н.скл.

Ліч.+Наз. у Наз.скл.

Паліграф – інструмент, які нічога не расскажа таму, хто не ўмее ім карыстацца (“Зв.”, 3.11.09). *Яе рэкорд – 56 літраў* (“Зв.”, 2.09.11).

2. Калі выказнік, выражаны назоўнікам, звязваецца з дзейнікам пры дапамозе слоў ГЭТА, ВОСЬ: *Рэжым на заходніх межах Беларусі* – гэта недарэчны рэлікт і вынік няздольнасці дамовіцца і вырашыць пытанне ў інтэрэсах свабоды людзей (“Зв.”, 3.11.09). Калі слова гэта выступае ў ролі дзейніка, то пастановка працяжніка пасля яго залежыць выключна ад лагічнага выдзялення дзейніка (ад інтанацыі): *Гэта ўсё – урывачныя ўспаміны з найноўшай гісторыі Гомельскага кафедральнага сабора святых першавярхоўных апосталаў Пятра і Паўла* (“Зв.”, 3.11.09). Гэта – факт (Б. Мікуліч). *Гэта стратэгія* (“Зв.”, 2.09.11).

3. Калі абодва галоўныя члены сказа або адзін з іх выражаны інфінітывам:

Інф.+Інф.

Інф.+Наз.

Наз.+Інф.

Наша задача – заўсёды ўзгадваць іх у сваіх малітвах (“Зв.”, 3.11.09). *Задача журналістаў – не сеяць паніку і не множыць страхі, а інфармаваць грамадства* (“Зв.”, 21.04.11).

4. Калі выказнік выражаны фразеалагізмам: *Хлопец – глянуць люба. Аньютка – хоць сёння замуж выдавай.*

5. Калі дзейнік выражаны назоўнікам ці займеннікам, а выказнік – выклічнікам: *Калі чалавек, сынку, умее добра лічыць, ён – ого!* (І. Мележ).

6. Калі выказнік выражаны ўсечанай (выклічнікавай) формай дзеяслова са значэннем імгненніасці ці нечаканасці дзеяння: *Ён – гон у левы бок* (К. Крапіва). *А яна – шусь за кросны* (“Зв.”, 21.09.11).

Працяжнік не ставіцца ў наступных выпадках:

1. Калі адзін з галоўных членаў выражаны займеннікам, звычайна працяжнік не ставіцца, але калі яны лагічна выдзяляюцца, то працяжнік ставіцца: *Ён вучань нашага класа. АЛЕ: Яна – аўтар 300 публікаций, 6*

манаграфій, 16 навучальных дапаможнікаў для студэнтаў медыцынскіх ВНУ (“Зв.”, 5.05.11).

2. Калі пры выказніку, выражаным назоўнікам у форме Н. склону, ёсць адмоўе *НЕ: Мой дзядзька не рамантык* (М. Зарэцкі).

3. Калі выказнік выражаны параўнальным зваротам са злучнікамі *ШТО, ЯК, БЫЦЦАМ, ЯК БЫЦЦАМ, НІБЫ* ў ролі часціц: *Вочы нібы васількі* (Зм. Бядуля). Аднак калі робіцца паўза паміж галоўнымі членамі, то працяжнік ставіцца: *Матчына любоў – што крыніца: колькі не пі з яе – у ёй менш не становіца* (І. Шамякін). Словам, адпачынак – як *Новы год: цэнш не столькі сам факт, колькі прадчуванні і прыгатаванні* (“Зв.”, 3.09.11).

4. Калі перад выказнікам знаходзіцца прыслоўе, пабочнае слова, злучнік, часціца: *Найбольш важныя якасці асобы, на думку рэспандэнтаў, адказнасць, разум і прыстойнасць* (“ГУ”, 6.10.11).

5. Пры інверсійным парадку галоўных членаў сказа – калі выказнік выносіцца на першае месца: *Асаблівы чалавек яго бацька* (М. Гарэцкі).

6. Калі дзейнік знаходзіцца ў сярэдзіне выказніка: *Працавітая Тэкля жсанчына* (Я. Колас).

7. Калі дзейнік і выказнік цесна звязаны па сэнсе і могуць усپрымацца як адзін член сказа: *Калі ж вы яшчэ і задыхаеця пры гэтым, то справа дрэнь: у вас праблемы з сэрцам і варта неадкладна звярнуцца да ўрача* (“Зв.”, 2.09.11).

2. Працяжнік на месцы пропуску слоў у сказе. Працяжнік на месцы пропуску слоў у сказе ставіцца толькі пры наяўнасці адпаведнай паўзы. Таму ў сказах аналагічнай будовы назіраецца варыянтнасць.

У няпоўным сказе на месцы прапушчанага члена (звычайна выказніка) ставіцца працяжнік, калі на месцы пропуску існуе інтанацыйная паўза. Пропушчаны член сказа лёгка ўзнавіць з контексту (з папярэдняга сказа ці сказаў або з папярэдніх часткі складанага сказа): *У Беларусі, дарэчы, прapanова ўвесці дзяржавуныя мінімальныя сацыяльныя стандарты ў галіне стаматалагічных паслуг, каб вызначыцца дакладна, якія віды стаматалагічных паслуг могуць аказвацца пацыентам бясплатна, а якія – толькі на платнай аснове, не знайшла падтрымкі ва ўрадзе* (“Зв.”, 3.11.09). *Дызайнеры ходзяць у сваім. Мадэлі – у пашытым дызайнерамі* (“Зв.”, 21.04.11). *Параўн.: Для каго газета – проста праца, а для каго дом родны* (“Зв.”, 21.04.11).

Асобную групу ўтвараюць няпоўныя сказы, у якіх выказнікі толькі падразумываюцца ў агульным значэнні існавання, наяўнасці, знаходжання, руху, дзеяння, стану і пад.; гэта эліптычныя сказы. Калі ў іх пропуск выказніка падкрэсліваецца (інтанацыяй), тады на месцы пропуску ставіцца працяжнік: *Перш-наперш – пілінг* (“Зв.”, 3.11.09). *А потым – званок ад Мітрапаліта Філарэта* (“Зв.”, 3.11.09). *Сярод пацярпелых паважанага*

ўзросту – два пешаходы, два веласіпедысты і адзін кіроўца (“Зв.”, 3.11.09). Таксама сёлета ўзвялі ўласнае вялікае сховішча, у планах – будаўніцтва навеса над тэхніку (“Зв.”, 3.11.09). У ліку ўзнагароджаных – група кіраўнікоў і рабочых вядомых прамысловых прадпрыемстваў краіны (“Зв.”, 21.04.11).

Пры звычайнай інтанацыі (адсутнасці адпаведнай паўзы) у эліптычных сказах працяжнік не ставіцца. Параўн.: *Над полем цішыня і золак* (М. Танк). *Сусветны дзень міру ў музей Вялікай Айчыннай вайны* (“Зв.”, 3.09.11).

Пры наяўнасці адпаведнай паўзы замест коскі ставіцца працяжнік на месцы прапушчанага супраціўнага злучніка *a* паміж аднароднымі членамі для абазначэння кантраснасці, супрацьлегласці суседніх паняццяў: *Мікола не ўмее ціха гаварыць, нават смяяцца не ўмее – рагоча* (І. Навуменка).

3. Інтанацыйны (аўтарскі) працяжнік. Інтанацыйны працяжнік ставіцца для лагічнага, сэнсавага выдзялення якога-небудзь слова (члена сказа), калі ніякім іншымі сродкамі нельга выразіць сэнсавыя ўзаемаадносіны ў сказе: *З музыкай – на гарычок* (“Зв.”, 3.11.09). Як паведамілі “Звяздзе” ў *Віцебскім абласным ўпраўленні Міністэрства па надзвычайных ситуацыях*, у выніку гэтага пажару ў аднапакаёвой кватэры на пятym паверсе загінулі сужыцелі – 41-гадовая гаспадыня і яе 48-гадовы мужчына. *Абодва – беспрацоўныя* (“Зв.”, 3.11.09). *Кожны матч – на вагу золата* (“Зв.”, 5.05.11). *Кожнае трэцяе ЭКА – бясплатна?* (“Зв.”, 2.09.11). *Дарослая фігура школьніка – не падстава для адмовы ў ільготным крэдыце* (“Зв.”, 3.09.11).

Інтанацыйным можа лічыцца і працяжнік пры так званым факультатыўным (сэнсава-інтанацыйным) адасабленні, і працяжнік у складаназалежным сказе, бо іх пастаноўка залежыць выключна ад жадання аўтара (таго, хто піша) выдзеліць тое ці іншае слова (спалучэнне слоў, член сказа) або даданую частку ў складаназалежным сказе.

Інтанацыйны працяжнік можа ставіцца паміж слоўнымі групамі, у якіх выражаны адносіны неадпаведнасці або нечаканасці: *Таму паспрабуем заняцца вырошчваннем буйной рагатай жывёлы – на малако і на мяса* (“Зв.”, 3.11.09). *Ну і паехалі – праз Слуцк і Салігорск, спадзеючыся, што там што небудзь патрэбнае ходзіць* (“Зв.”, 21.04.11).

Інтанацыйны працяжнік можа ставіцца ў другой частцы складанага сказа непасрэдна пасля слова, якое супастаўляецца з якім-небудзь словам папярэдняй часткі гэтага сказа: *Меў ён выгляд чарнявыы **тады**, а **ципер** – валасы пасівелі* (А. Кулішоў).

Інтанацыйны працяжнік можа ставіцца паміж дзейнікам і выказнікам у выпадках, якія не адпавядаюць агульнапрынятым правілам: *Важная дата – дзесяцітысячны нумар газеты* (“Зв.”, 21.04.11). *I патрыятызм, як і братэрства, для іх – не пустыя слова* (“Зв.”, 21.04.11). *Дзякую вам вялікі, вы – дастойныя прадаўжальнікі справы тых людзей, якія пачыналі ў далёкія*

гады і выдавалі газету ў часы вайны (“Зв.”, 7.05.11). Школа сёння – сапраўдная кузня пераможцаў рэспубліканскіх спаборніцтваў (“Зв.”, 7.05.11) Нават прыбіральня на вуліцы для іх – дзіва (“Зв.”, 26.05.11).

Інтанацыйны працяжнік можа ставіцца перад апошнім з аднародных членаў сказа. Гэта бывае ў наступных выпадках:

1) калі супрацьпастаўленне аднародных членаў мае рэзка антанімічны характар (у вуснай мове працяжніку адпавядзе значная паўза): *Жанчына вельмі стамілася, аднак – усміхаецца* (Б. Мікуліч).

2) паміж аднароднымі членамі, звязанымі злучнікам *i*, працяжнік можа быць пастаўлены для ўказання на вынік, пра які паведамляеца ў другім аднародным члене, або для выражэння рэзкага супрацьпастаўлення, нечаканасці, хуткай змены падзеі. Працяжнік можа ставіцца як перад злучнікам, так і пасля яго (у залежнасці ад сэнсавай нагрузкі, якая вызначае інтанацыю): *Сымон глядзіць на паперу – i нічога не бачыць* (Зм. Бядуля).

4. Спалучальны (злучальны) працяжнік.

Спалучальны (злучальны) працяжнік ставіцца паміж двумя ці некалькімі словамі для абазначэння адносін:

а) прасторавых: *цягнік Гомель – Мінск; Наступнаму кінулася ў вочы нічыйная сумка, якая стаяла ў некалькіх метрах ад дарогі Рэчыца – Гомель* (“Зв.”, 26.05.11);

б) часавых: *Часцей за ўсё аzonавыя дзіркі ў краіне можна назіраць у канцы вясны – пачатку лета, а таксама напярэдадні зімы* (“Зв.”, 3.11.09) Беларусы, якія нарадзіліся ў канцы вясмідзясятых – пачатку дзесяцістых, знайдуць у гэтай кнізе многае, што дапаможа ім зразумець час маладосці іх бацькоў і сутнасць тагачаснага грамадства (“Зв.”, 3.09.11);

в) колькасных: *Што тычыцца органаў папярэдняга расследавання, то яны дабіваюцца ў сярэднім 30–37 % кампенсацыі ўрону* (“Зв.”, 26.05.11). Сёння ў Беларусі налічваецца восемдзесят – сто мядзведзяў (В. Вольскі). Сёння зрабіць ЭКА ў Мінску можна прыкладна за 13–18 млн, у залежнасці ад цэнтра (“Зв.”, 2.09.11).

У такіх выпадках працяжнік замяняе па сэнсе канструкцыю “ад...да...”. Калі спалучэнне назоўнікаў або лічэнікаў абазначае прыблізную колькасць, то такія слова пішуцца праз злучкі: *праз два-трэйні дні, пяць-шэсць год назад* (але лічбамі: 2–3 дні, 5–6 год).

Спалучальны (злучальны) працяжнік ставіцца паміж уласнымі назоўнікамі, сукупнасцю якіх называецца якое-небудзъ вучэнне, тэорыя, навуковы закон: матч “Спартак” – “Дынама” .

Тэма 3. Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі

Пытанні для абмеркавання:

- 1 Аднародныя члены сказа, звязаныя бяззлучнікамай сувяззю, падобныя да іх спалучэнні слоў
- 2 Аднародныя члены сказа, звязаныя пры дапамозе злучнікаў
- 3 Аднародныя і неаднародныя азначэнні
- 4 Абагульняльнае слова пры аднародных членах сказа

1. Аднародныя члены сказа, звязаныя бяззлучнікамай сувяззю, падобныя да іх спалучэнні слоў. Коскай раздзяляюцца аднародныя члены сказа, паміж якімі выражаны спалучальныя адносіны (можна ўставіць злучнік *i*): *Узнагароды сёння таксама атрымалі прадстаўнікі іншых сфер дзейнасці: аховы здароўя, сувязі, гандлю, спорту, пракуратуры* (“Зв.”, 21.04.11). Яна дазваляе моладзі знайсці цікавую, карысную, свежую інфармацыю (“Зв.”, 21.04.11). У нас былі сродкі: машины, тэлевізоры, спадарожнікамай талеркі (“Зв.”, 21.04.11). Але пры ўсіх рэдактарах былі традыцыі: *братэрства, сяброўства, пачуцё локця* (“Зв.”, 21.04.11).

У сказе можа быць не адзін рад аднародных членаў; у такім выпадку знакі прыпынку ставяцца паміж членамі кожнай групы на аснове агульнага правіла: *Як захаваць каітоўныя ўзоры гэтай культуры, выкарыстаць яе спачыннае багацце ў справе выхавання асобы – пра гэта разважалі і дзяліліся вопытам навукоўцы, педагогі, дзеячы мастацтва* (“Зв.”, 26.05.11).

Не з’яўляюцца аднароднымі і не раздзяляюцца коскай:

1) ускладненныя простыя дзеяслоўныя выказнікі, якія абазначаюць рух і яго мэту, утвараюць адзінае сэнсавае цэлае і вымаўляюцца без інтанацыі пералічэння: *пайду пагляджу, сходзі запытайся, ідзі пакліч*;

2) спалучэнне двух аднолькавых слоў з адмоўем *НЕ* перад другім словам тыпу *прасі не прасі, вер не вер, звер не звер*, а таксама чакаю недачакаюся, дыхаю ненадыхаюся;

3) спалучэнні двух сінанімічных або блізкіх слоў, якія надзвычай цесна звязаны зместам і выражают адно паняцце: *сустракалі хлебам-солью*. У адрозненне ад такіх слоў, аднародныя члены вымаўляюцца з інтанацыі пералічэння: *Купіў хлеб, соль*.

Кропка з коскай можа ставіцца паміж аднароднымі членамі, пры якіх ёсьць паясняльныя слова (іншы раз са сваімі знакамі прыпынку) або якія аб’ядноўваюцца ў блізкія па сэнсе групы (часта таксама са сваімі знакамі прыпынку): *Азалаціла восень поле ржышчам, дрэвы лісцем, гумны снапамі; вострым пахам кастрыцы напоўніла вуліцу...* (К. Чорны).

Для выражэння супрацьпастаўлення паміж аднароднымі членамі сказа на месцы прапушчанага супраціўнага злучніка *a, але, аднак* ставіцца працяжнік: *Не плача – смяеца шчаслівая маці* (М. Багдановіч).

2. Аднародныя члены сказа, звязаныя пры дапамозе злучнікаў. Паміж аднароднымі членамі, звязанымі адзіночнымі спалучальными злучнікамі *i*, **ды** (у значэнні *i*) і размерковальнymі злучнікамі *ци*, **або (альбо)** коска не ставіцца: *Гэты чалавек валодае цудоўнейшым голасам і ведае незлічоную колькасць песень на роднай мове* (“ГУ”, 6.10.11). *Напрыканцы сустрэчы госці адказалі на шматлікія пытанні студэнтаў і падараўвалі ім свае аўтографы* (“ГУ”, 6.10.11). У адным сказе можа быць не адзін рад аднародных членаў, злучаных спалучальнымі або размерковальнымі злучнікамі: *Шмат сіл і энергіі затраціў на арганізацыю, станаўленне і развіціё Беларускага дзяржсаўнага ўніверсітэта* (“Зв.”, 19.04.11).

Неабходна памятаць, што злучнік *i (ды, ды i, ды і то)* можа мець далучальнае значэнне. У такім выпадку перад гэтым злучнікам ставіцца коска: *Паслухайце іншых. Вам будзе карысна, ды і цікава* (І. Шамякін).

Перад злучнікам *i*, які звязвае аднародныя члены і мае супраціўнае значэнне, ставіцца коска: *Хачу ўстаць, і не могу: ногі адняло* (І. Шамякін).

Паміж аднароднымі членамі, звязанымі неаднолькавымі спалучальнымі або размерковальнымі злучнікамі, коска не ставіцца:

O i O ды O; O або O ці O;

О ды O і O; О ці O або O:

Пасля трывог і паходаў прыемна было выкупаша ў моры ды паляжаць на цёплай гальцы і пазагараць (А. Бачыла).

Калі злучнік *i* звязвае два аднародныя выказнікі, з якіх першы выражаны спрагальнай формай дзеяслова, а другі аддзеяслойным выклічнікам, то паміж такімі аднароднымі членамі ставіцца працяжнік: *Пахіснулася хвоя – і бразь на зямлю* (Я. Колас).

Заўсёды ставіцца коска перад супраціўнымі злучнікамі *a*, **але**, **ды** (у значэнні *але*), **хоць (хаця)**, **затое, аднак**: *Распакаваўшы дома сваю пакупку, дзяўчына выявіла не iPad, а яго вельмі прыблізную драўляную копію, на якой быў намаляваны лагатып Apple* (“Зв.”, 2.09.11). Калі аднародныя члены з супраціўнымі злучнікамі знаходзяцца ў сярэдзіне сказа, то пасля іх коска не ставіцца.

Калі аднародныя члены сказа звязаны пры дапамозе паўторных злучнікаў *i...i, nі...nі, ці...ци, або...або (альбо...альбо), ці то...ци то, то...то, не то...не то* і злучнікі паўтараюцца перад кожным аднародным членам, то коска ставіцца перад усімі, акрамя першай, часткамі паўторнага злучніка:

i O, i O, i O. ці то O, ці то O.

nі O, nі O, nі O. то O, то O.

ци O, ці O, ці O. не то O, не то O.

Напрыклад: *Падарожжа на Глыбочыну застанецца ў памяці надоўга і ў студэнтаў, і ў викладчыкаў* (“ГУ”, 6.10.11). *Менавіта ад стану нашых вуснаў залежаць і прыгажосць усмешкі, і задавальненне ад пацалункаў*

(“Зв.”, 3.11.09.

Не раздзяляюцца коскай два (радзей тры) аднародныя члены, звязаныя паўторнымі злучнікамі, у выпадку, калі яны ўтвараюць адзінае сэнсавае цэлае (цесна звязаны па сэнсе) і вымаўляюцца без інтанацыі пералічэння. Звычайна такія аднародныя члены не маюць пры себе паясняльных слоў: *Вітаю цябе я і хлебам і соллю* (Я. Купала). *Я змераў Мінск і ўпоперак і ўдоўжскі* (П. Панчанка).

Коска не ставіцца ўнутры фразеалагічных выразаў і ўстойлівых зваротаў тыпу *i тут і там, і смех і грэх; ні бэ ні мэ, ні свет ні зара.*

Калі злучнікі *i (ды), ці, або* паўтараюцца некалькі разоў, але злучаюць аднародныя члены розных радоў (груп), то перад гэтымі злучнікамі коска не ставіцца: *Надзвычай роўныя і высокія прыгажуні сосны гайдаліся ад ветру, рыпелі і аднастайна і ласкова шумелі сваімі верхавінамі* (І. Шамякін). *Трэба берагчы школу і падкручваць дысцыпліну і дзяцей, і настаўнікаў* (“Зв.”, 2.09.11).

Калі аднародных членаў больш за два, а злучнікі *i (ды), ці, або (альбо)* паўтараюцца перад кожным з іх, акрамя першага, то коска ставіцца паміж усімі аднароднымі членамі:

O, i O, i O.

O, ці O, ці O.

O, ды O, ды O.

O, або O, або O.

Напрыклад: *Ганна прывыкла таіцца, хаваць у душы пакутны болъ, і тугу, і надзеi* (І.М.).

Не ставіцца коска перад злучнікам *i*, які звязвае дзве пары аднародных членаў, у сваю чаргу аб'яднаных злучнікам *i*, або адзін член сказа з парай аднародных членаў:

[O i O] i [O i O]

[O i O] i O або *O i [O i O]*

Напрыклад: *Каля дарогі шпацыравалі вароны і нешта дзяўблі ў каляінах і зусім не палохаліся фурманкі* (К. Чорны). – *шпацыравалі і дзяўблі* і не палохаліся. **Звярніце ўвагу** на тое, што ў такіх сказах звычайна назіраецца наступнае:

а) пары аднародных членаў адносяцца да аднаго і таго слова або маюць пры себе агульнае залежнае слова: *Гарачае сонца прыветна пазірала на горад і роўна грэла і аблівала сваім цяплом і святлом* (Я. Колас);

б) аднародныя састаўныя дзеяслоўныя выказнікі ўжываюцца з адным (агульным) дзеясловам-звязкай: *Узяў госьць дзіця на руکі, падняў высока ды пачаў усміхацца ды забаўляць малое* (К. Чорны).

Часам адным злучнікам *i* звязваюцца аднолькавыя слова, якія паўтараюцца з мэтай падкрэсліць працягласць дзеяння, узмацніць яго

прымету і пад.: *A падарожныя людзі ўсё аддаляліся і аддаляліся і хутка зусім зніклі за снежнай пляёнкай* (М.Лынькоў).

Калі злучнікі *i (ды), або, ці* звязваюць аднародныя члены папárна, то коска ставіцца толькі паміж парнымі групамі:

O i O, O i O.

O ці O, O ці O.

O ды O, O ды O.

O або O, O або O.

Напрыклад: *У студзень ці ліпень, у дождж ці марозы за ціхаю рэчкай бялеюць бярозы* (А. Вярцінскі). Паміж аднароднымі членамі сказа, злучанымі паўторнымі злучнікамі, можа ставіцца і крапка з коскай, калі пры аднародных членах ёсьць паясняльныя слова (іншы раз са сваімі знакамі прыпынку) або калі аднародныя члены аб'ядноўваюцца ў блізкія па сэнсе групы (часцей таксама са сваімі знакамі прыпынку): *To ён [Марк] з групай партызан, пераапрануўшыся ў жаночае адзенне, удзень прабраўся ў Лепень, дзе стаяў батальён гітлераўцаў, і многіх перастраляў, а іншым задаў такога страху, што яны доўга не маглі апамятацца; то, стаіўшыся дзе-небудзь, трапным стрэлам збіў нямецкага афіцэра* (Г. Васілеўская).

Калі для сувязі аднародных членаў сказа ўжываюцца парныя злучнікі *хоць – але* (хоць *i* – але, хоця – але, хоць – *a*, хоць – *ды*), *не толькі – але (i)*, *як – так (i)*, *не столькі – колькі*, то коска ставіцца толькі перад другім аднародным членам (непасрэдна перад другой часткай парнага злучніка): *Беларусь, як правільна сказаў старшыня праўлення Нацыянальнага банка Беларусі Пётр Пракаповіч, мае свае праблемы не столькі з-за сусветнага крызісу, колькі з-за недастаткова эфектыўнай працы найбуйнейшых дзяржспрадпрыемстваў, ды і ў цэлым усяго дзяржсектара* (“Зв.”, 3.11.09).

3. Аднародныя і неаднародныя азначэнні. Азначэнні з'яўляюцца аднароднымі, вымаўляюцца з інтанацыяй пералічэння і раздзяляюцца на пісьме коскай (коскамі) у наступных выпадках:

1. Калі абазначаюць прыметы, якія служаць для адразнівання розных прадметаў, указваюць на разнавіднасць прадметаў таго самага роду. Звычайна такія азначэнні адносяцца да назоўніка (займенніка) множнага ліку або зборнага назоўніка: *Дарожны рэпертуар складаецца з польскіх, беларускіх, рускіх, украінскіх песень* (Я.Брыль). У школе праводзяцца факультатыўныя заняткі, накіраваныя на вывучэнне навучальных прадметаў на павышаным узроўні, а таксама музычнай, мастацкай, тэатральнай, харэаграфічнай, спартыўнай накіраванасці (“Зв.”, 2.09.11).

2. Калі абазначаюць розныя прыметы аднаго прадмета, характеристызуючы яго з аднаго боку (знешні выгляд, форма, якасць і інш.): *Па вішняку хадзіў лагодны, мілагучны пошум* (Я. Брыль) – азначэнні аб'ядноўваюцца паняццем “прыемны, пяшчотны”. Прэзідэнтам краіны паставлена задача за самы сціслы тэрмін забяспечыць якаснае, поўнае, аб'ектыўнае расследаванне крымінальнай справы (“Зв.”, 26.04.11) –

аб'ядноўваюцца паняццем “добрае”. *Дзеци вераць у вас, як у самых моцных, добрых і справядлівых людзей на зямлі* (“Зв.”, 2.09.11) – аб'ядноўваюцца паняццем “лепшыя”.

Некаторыя дапасаваныя азначэнні, якія харектарызуюць прадмет з розных бакоў, становяцца аднароднымі, калі контэкст стварае неабходныя ўмовы пэўнага збліжэння абазначаных імі прымет (аднароднасць такіх азначэнняў выключна аўтарская): *Снег падаў густымі, частымі камякамі* (М. Лынкоў).

3. Калі адно азначэнне дапасаванае, а другое недапасаванае: *Светла-шэрая, з выразным чорным узорам на спіне гадзюка гналася па сцежцы за жабай* (В. Вольскі).

4. Калі азначэнні (два і больш) недапасаваныя: *Ён павярнуўся з намерам адбіца, ударыць нябачнага ворага, стрэліць у яго* (І. Шамякін). *Увайшоў чалавек гадоў сарака, у накінутым на плечы кажуху* (У. Шчарбатаў).

5. Калі азначэнні з'яўляюцца эпітэтамі (мастацкімі азначэннямі, якія вобразна харектарызуюць прадмет ці з'яву): *Цяжкае, халоднае, свінцовае неба, здавалася, назаўсёды ўпала на зямлю* (Я. Сіпакоў). Ці ж можна паверыць, што гэтая старая, “сівая” школа, якой ужо 150 гадоў! (“Зв.”, 2.09.11).

6. Калі першае азначэнне адзіночнае (выражанае прыметнікам або дзеепрыметнікам), а другое – развітае (прыметны або дзеепрыметны зварот): *Настылья, струнка выцягнутыя сосны нібыта ўслухоўваліся ў высокое неба* (А. Жук). Пры адваротным парадку такія азначэнні з'яўляюцца неаднароднымі і коскай не раздзяляюцца.

7. Калі два і больш азначэнняў стаяць пасля паясняемага слова: *Раскатам мнагаструнным, узнімным, дружным, юным грыміць з ім песень хор* (Я. Колас).

Азначэнні з'яўляюцца неаднароднымі, вымаўляюцца без інтанацыі пералічэння і раздзяляюцца на пісьме коскай (коскамі) у наступных выпадках:

1. Калі харектарызуюць прадмет з розных бакоў, у розных адносінах: *Чуецца малады звонкі дзвяочки голас* (Я. Колас) – узрост, якасць, прыналежнасць. Прэзідэнту было даложана *аб ходзе веснавых палявых работ у цэлым па рэспубліцы* (“Зв.”, 26.04.11) – час, разнавіднасць.

Неаднародныя прыметы выражаюцца:

а) прыметнікамі розных разрадаў (якасны і адносны, якасны і прыналежны, адносны і прыналежны): *Экспедыцыя плённа папрацавала, а новы сабраны матэрыял знайдзе сваё месца на старонках новых фалькларыстычных выданняў* (“ГУ”, 6.10.11). *А памяць дагэтуль захоўвае пустыя хойніцкія вуліцы* (“Зв.”, 26.04.11);

б) займеннікамі і прыметнікам, займеннікам і дзеепрыметнікам або

займеннікам і лічэбнікам: *Калі мы скончым даследаванне гэтай крымінальнай справы, тады і зможам сказаць: такой была рэальная сітуацыя* (“Зв.”, 26.04.11). Гэта значыць з улікам функцыянальных абавязкаў будзе давацца прававая ацэнка **кожнай службовай асобе** (“Зв.”, 26.04.11). **Кожная трэцяя спроба ЭКА для жанчын будзе бясплатнай, але толькі у стацыянарах дзяржаўной формы ўласнасці** (“Зв.”, 2.09.11) **Кожны чацвёрты зарэгістраваны летась саюз быў паўторным** (“Зв.”, 3.09.11);

в) лічэбнікам і прыметнікам (дзеепрыметнікам): *3 мінулага навучальнага года ў школе арганізавана навучанне ў чатырох спецыялізаваных спартыўных класах – аддзяленнях па хакей з шайбай Рэспубліканскага цэнтра падрыхтоўкі па зімовых відах спорту “Раубічы”* (“Зв.”, 2.09.11). Прэзідэнт Беларусі Аляксандар Лукашэнка прыняў раешэнне аб памілаванні **чацвярых асуджаных** удзельнікаў масавых беспарадкаў 19 снежня 2010 года ў Мінску (“Зв.”, 2.09.11).

2. Калі на першым месцы азначэнне развітае, а адзіночнае стаіць пасля яго: *Часова змайстраваныя даічатыя падмосткі павінны былі замяніць сцэну* (П. Броўка).

3. Калі першае азначэнне адносіцца не непасрэдна да назоўніка, а да спалучэння назоўніка з папярэднім азначэннем (папярэднімі азначэннямі): *Абуджалася ясная летняя раніца* (Я. Колас). *Я звычайна ўзгадваю хрусткія агуркі, якія мы елі на агародзе каля кінутай куляшоўскай хаты* (“Зв.”, 26.04.11). У новай праграме *стаўка робіцца на паступовы пераход ад рэабілітацыі пацярпелых тэртыорый да іх ўстойлівага сацыяльна-эканамічнага развіцця* (“Зв.”, 26.04.11).

4. Калі азначэнні разам з азначаемым словам утвараюць тэрміналагічныя назвы: *Лілея жоўтая вадзянай цвіце ў маі–жніўні. Гэта датычыцца він вінаградных арыгінальных, він фруктова-ягадных натуральных...* (“Зв.”, 2.09.11).

Дваякае тлумачэнне і дваякую пунктуацыю дапускаюць спалучэнні тыпу: *другі пісьмовы стол* (да гэтага ўжо быў пісьмовы стол) і *другі, пісьмовы стол* (да гэтага быў нейкі іншы стол).

Неабходна звярнуць увагу на знакі прыпынку пры аднародных **прыдатках**. Прыдаткі (азначэнні, выражаныя назоўнікамі), не звязаныя злучнікамі, могуць быць аднароднымі і неаднароднымі.

1. Прыдаткі, якія стаяць перад паяснёным словам і абазначаюць блізкія прыметы прадмета, з'яўляюцца аднароднымі і раздзяляюцца коскай (коскамі). Як правіла, такія придаткі харектарызуюць прадмет з аднаго боку: *Герой Сацыялістычнай Працы, народны пісьменнік Беларусі Максім Танк – ганаровыя званні*.

Прыдаткі, якія абазначаюць розныя прыметы, харектарызуюць прадмет з розных бакоў, з'яўляюцца неаднароднымі і коскамі не раздзяляюцца: *рэктар ГДУ член-карэспандэнт НАН Беларусі NN – пасада і званне;*

начальнік канструктарскага бюро інжынер *NN* – пасада і спецыяльнасць; рэжысёр народны артыст Беларусі *NN* – прафесія і ганаровае званне; кандыдат філагічных навук дацэнт *NN* – вучонае званне і пасада.

Пры спалучэнні аднародных і неаднародных прыдаткаў адпаведна расстаўляюцца і знакі прыпынку: *заслужаны майстар спорту, алімпійская чэмпіёнка, чэмпіёнка Свету, неаднаразовая чэмпіёнка Еўропы трэнер NN*.

2. Прыдаткі, якія стаяць пасля паяснёнаага слова, незалежна ад таго, якія значэнні яны перадаюць, заўсёды аднародныя і раздзяляюцца коскамі: *Людміла Радніна, заслужаны майстар спорту, алімпійская чэмпіёнка, чэмпіёнка Свету, неаднаразовая чэмпіёнка Еўропы, трэнер*.

4. Абагульняльнае слова пры аднародных членах сказа. Пры аднародных членах сказа могуць ужывацца абагульняльныя слова, якія з'яўляюцца тым самым членам сказа, што і аднародныя члены, але маюць больш шырокае, абагульненое значэнне.

Пасля абагульняльнага слова перад аднароднымі членамі сказа ставіцца двукроп'е: *Са свайго боку рэдакцыя будзе прыкладаць да гэтага ўсе намаганні: імкнуцца публікаваць штодня цікавыя і змястоўныя матэрыялы, заставацца правадніком беларускамоўнага асяроддзя ў нашай краіне, захоўваць і шырыць народныя традыцыі і матчыну мову* (“Зв.”, 3.11.09). У гаспадарцы даволі вялікі **парк тэхнікі**: *трактары, грузавыя аўтамабілі, камбайні, саджалкі і г.д.* (“Зв.”, 3.11.09). Дзяржавыя ўзнагароды атрымалі **39 чалавек**: *прадстаўнікі прамысловых прадпрыемстваў, дзяржавыя служачыя, работнікі адукцыі, аховы здароўя, сродкаў масавай інфармацыі і іншых галін* (“Зв.”, 21.04.11). Калі пасля абагульняльнага слова стаіць пабочнае слова, то пасля абагульняльнага ставіцца коска, а пасля пабочнага – двукроп'е: *Нават на невялікім участку ў Белавежскай пушчы можна сустрэць да пяцідзесяці парод лесу, напрыклад: сасну, елку, дуб, бярозу, граб, клён* (В. Вольскі).

Пасля аднародных членаў сказа перад абагульняльным словам ставіцца працяжнік: *А таксама Лынькоў, Мележ, Шамякін, Быкаў – усе самыя знакамітыя пісьменнікі* былі сябрамі нашай камсамольскай газеты (“Зв.”, 21.04.11). Калі пасля аднародных членаў перад абагульняльным словам стаіць пабочнае слова, то перад ім ставіцца працяжнік, а пасля яго – коска: *Гэты луг, і рэчка, і вольхі над ёй – адным словам, усё выглядала як бы абноўленым* (М. Лынькоў).

Калі аднародныя члены сказа стаяць пасля абагульняльнага слова ў сярэдзіне сказа, то перад імі ставіцца двукроп'е, а пасля іх – працяжнік: *Усё на лузе: кусты, лужы, пракосы – таксама ружавела* (І. Мележ).

Калі аднародныя члены сказа разам з абагульняльным словам знаходзяцца ў канцы адасобленай канструкцыі або даданай часткі складаназалежнага сказа, то замест працяжніка ставіцца коска: *Забраўши*

ўсё: спіскі, карты і іныя дакументы, партызаны зніклі (М. Лынкоў).

Калі абагульняльныя слова ўжываюцца адначасова перад аднароднымі членамі і пасля іх, то перад аднароднымі членамі ставіцца двукроп'е, а пасля іх працяжнік: *Усё разам: і хаты, і поле, і дорога – усё чарнела ад асенний імглы і туману* (К. Чорны).

Калі аднародныя члены сказа маюць характар дадатковага тлумачэння, то пасля абагульняльнага слова ставіцца працяжнік: *Усе – ад вялікага да малога прадпрыемства, абласцей – павінны мець дакладныя планы прасоўвання нашай прадукцыі на замежныя рынкі* (“Зв.”, 3.11.09). Калі ж вы *ўсё паспяваецце – і жывёлу гадаваць, і на працу хадзіць, і кветкі разводзіць?* (“Зв.”, 2.09.11). *Мы нічога цалкам не збіраем – ні макулатуру, ні ПЭТ-бутэлькі, ні батарэйкі* (“Зв.”, 3.09.11).

У сказе з абагульняльным словам паміж аднароднымі членамі можа ставіцца крапка з коскай на аснове агульнага правіла.

У афіцыйных паперах, дакументах, у навуковых працах двукроп'е перад аднароднымі членамі ставіцца і тады, калі перад імі адсутнічае абагульняльнае слова: *Да заявы прыкладаюцца: На нарадзе прысутнічали:*

Тэма 4. Знакі прыпынку ў сказах з адасабленымі членамі

Пытанні для абмеркавання:

- 1 Адасабленне азначэнняў
- 2 Адасабленне прыдаткаў
- 3 Адасабленне акалічнасцей
- 4 Адасабленне дапаўненняў

1. Адасабленне азначэнняў. На пісьме могуць адасабляцца дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні. Часцей адасабляюцца дапасаваныя азначэнні. Яны выражаютца прыметнікамі, дзееприметнікамі, прыметнымі і дзееприметнымі словазлучэннямі. Заўсёды адасабляюцца:

1) азначэнні, якія адносяцца да асабовых займеннікаў: *I пабрылі мы, уражаныя, у бок Сіматая, пакрысе вяртаючы сабе здольнасць жартаваць* (“Зв.”, 3.11.09). *А я ж, неразумны, думаў, што нарэшце многія ўздыхнуць з палёгкай, бо не адно толькі прэміі ды падзякі раздаваў, бывалі і вымовы* (“Зв.”, 21.04.11). *Можа, менавіта з такой якаснай цэглы пабудавана мясцовая Свята-Троіцкая царква, бо і дасюль, даўно зачыненая і разрабаваная, яна робіць вялікае ўражанне* (“Зв.”, 26.04.11);

2) азначэнні, выражаныя прыметнымі і дзееприметнымі зваротамі, калі яны стаяць пасля назоўнікаў: “*Раскусіць*” падманічыка можа паспрабаваць хіба толькі той, хто гэтаму спецыяльна вучыўся, хто валодае шэрагам

спецыфічных ведаў і аналітычным разумам, скільным да глыбокага аналізу (“Зв.”, 3.11.09). Застаецца, праўда, дадаць, што звесткі, атрыманыя такім чынам, носяць арыентавальны харэктар для следства і не з’яўляюцца доказам (“Зв.”, 3.11.09). У Берліне адбыўся яничэ адзін цікавы выпадак, звязаны з Беларуссю (“Зв.”, 3.11.09). Вынікі новых даследаванняў развіцця раку не ўзрадуюць мільёны людзей, змушаных штодня падоўгу працаўцаў, седзячы ў офісе за камп’ютарам (“Зв.”, 21.04.11). Параўн.: *Прыбыўшыя на месца выратавальнікі высветлілі, што на востраве знаходзіцца восьмы ўдзельнік паездкі* (“Зв.”, 2.09.11) – азначэнне стаіць перад назоўнікам;

3) адзіночныя азначэнні, якія стаяць пасля назоўнікаў і маюць вялікую сэнсавую нагрузкку: *Шуміць рака, вясёлая, жывая* (А. Бачыла).

4) адзіночныя і развітвыя азначэнні, аддзеленыя ад паяснёных назоўнікаў другімі членамі сказа (дыстантная пазіцыя): *Ён [Васіль] адчуваў, што ззаду стаіць маці, пазірае ўслед, ласкавая і гордая* (І. Мележ).

5) азначэнні, якія стаяць перад назоўнікамі і маюць дадатковае акалічнаснае значэнне прычыны, уступкі, умовы, часу: *Акружсаная з усіх бакоў вадою, вярба ўдавою выглядала* (Я. Колас). Калі дадатковых сэнсавых адценняў няма, то азначэнні, якія стаяць перад назоўнікамі, не адасабляюцца: *Так, скіраваны ўверх позірк, пачырваненне вушэй, змена тэмbru голасу ў некага сапраўды будзе сведчыць аб непраўдзівасці, а ў некага пакажа на асаблівасці вядзення размовы, тонкуу психіку або наяўнасць якога-небудзь хранічнага захворвання* (“Зв.”, 3.11.09). *Дзяржсаўныя ўзнагароды атрымалі работнікі сістэмы сярэдняй і вышэйшай адукацыі: школ, каледжаў, гімназій, вядомых у краіне вышэйшых навучальных устаноў* (“Зв.”, 21.04.11).

Дапасаваныя азначэнні, выражаныя прыметнікамі і дзееприметнікамі, адзіночныя і з паясняльнымі словамі, адасабляюцца і ў тым выпадку, калі пры іх займеннік адсутнічае, але падразумываецца: *Заняты думкамі, [я] і не заўважыў, як надышоў вечар.*

Азначэнні, якія стаяць пасля паяснёнага слова і далучаюцца да яго злучнікамі, на пісьме звычайна адасабляюцца працяжнікам: *Зноў запяклі думкі – і пра сваё малое, і пра бяду, якой ужо не направіць ніколі* (І. Мележ).

Калі адасобленае азначэнне стаіць у канцы сказа і нясе значную сэнсавую нагрузкку, то перад ім можа ставіцца працяжнік: *Цяпер можна нанесці маску – спецыяльную для вуснаў або любую для сухой скуры твару* (“Зв.”, 3.11.09). *Хтосьці прыгадвае ўсякія розныя выпадкі – забаўныя ці не вельмі, але яркія і запамінальныя* (“Зв.”, 21.04.11).

Не адасабляюцца дапасаваныя азначэнні, якія стаяць пасля назоўнікаў і ўтвараюць з імі адно сэнсавае спалучэнне: *Звон пчаліны стаіць над палянкай* (П. Пестрак).

Не адасабляюцца прыметнікі і дзееприметнікі, якія ў сказах з’яўляюцца не азначэннямі, а іменнымі часткамі састаўных выказнікаў: *Восень стаяла залатая, бязветраная* (У. Караткевіч).

Адасобленыя недапасаваныя азначэнні выражаютца назоўнікамі ва ўскосных склонах і рознымі словазлучэннямі. Недапасаваныя азначэнні адасабляюцца:

1) калі адносяцца да асабовых займеннікаў або ўласных ці агульных назоўнікаў: *Быў у замку дзед Даніла, родам дзеся з-пад Мазыра* (Я. Колас).

2) калі знаходзяцца ў адным радзе з адасобленымі дапасаванымі азначэннямі: *Зноў настала вясна, дружная, цёплая, з дажджамі і навальніцамі* (А. Асіпенка).

3) калі нясуць значную сэнсавую нагрузкую: *I гэтую зямлю, з яе звычаямі і адвечнымі клопатамі, жыццё палешукоў, іхняя норавы і харктыры ён [Якуб Колас] намаляваў сваім узнёслым словам у трывогі “На ростанях”, якую павінен прачытаць і ведаць кожны беларус* (“Зв.”, 3.09.11). *Сцяна хаты, ад вуліцы, была пафарбавана.*

4) калі выражаны інфінітывам і, як правіла, пры ўмове, што перад азначаемым назоўнікам ёсьць дапасаванае азначэнне, а перад азначэннем-інфінітывам можна ўставіць слова а іменна. Такое азначэнне на пісьме адасабляеца працяжнікам: *“Чырвоная змена”* выконвае свою асноўную функцыю – працеваць з моладдзю на традыцыйна вывераных пазіцыях, школе беларускай і савецкай журналістыкі (“Зв.”, 21.04.11). *I толькі потым з’явілася прапанова з ваенкамата – пайсі ў полк грамадзянскай абароны* (“Зв.”, 21.04.11). Таму напрыканцы 1990-х з’явілася задума – стаць фермерам і займацца дойнымі статкамі (“Зв.”, 21.04.11). **ЗАЎВАГА!** Недапасаваныя азначэнні, выражаныя інфінітывам, звычайна не адасабляюцца, калі яны ўтвараюць разам з паяснёным назоўнікам словазлучэнне: *жаданне вучыцца, загад выехаць, уменне працеваць*. Напрыклад: *Букрэй перадаў па ланцужку каманду спыніцца* (Я. Колас). *Настаўнікі часта даюць дзесям заданне запісваць успаміны аднавясковоўцаў пра таленавітага земляка* (“Зв.”, 3.09.11).

2. Адасабленне прыдаткаў. Прыйдаткі адасабляюцца:

1. Незалежна ад месца ў сказе неразвітыя і развітыя прыйдаткі, якія адносяцца да асабовых займеннікаў: *Потым, калі мы, святары, прыйшли да труны Грахоўскага і запелі яму “вечная память”, ва ўсіх, хто там прысутнічаў, быў шок* (“Зв.”, 3.11.09). *Напрыканцы красавіка мы, выпускнікі школы, хадзілі рэпетыраваць першамайскую дэманстрацыю* (“Зв.”, 26.04.11).

2. Прыйдаткі, якія адносяцца да ўласных назоўнікаў і стаяць пасля іх: *Ужо раніцой у нядзелю генеральны консул Польшчы ў Брэсце Я. Ксёнжык, міністр унутраных спраў Польшчы, галоўны памежны камендант разам з іншымі прадстаўнікамі суседнай краіны наведалі месца авіякатастрофы* (“Зв.”, 3.11.09). *Гаворка ідзе пра кіраўніка партыі “Выбарчая акцыя палякаў Літвы” Вальдэмара Тамашэўскага, еўрапарламентарыя ад Літвы* (“Зв.”, 21.04.11).

3. Развітыя прыдаткі, якія стаяць пасля агульных назоўнікаў: *Гаспадыня, жанчына жсавая і гаваркая, сустрэла мяне ветліва і гасцінна*. (В.Вольскі) *На палявую дарогу каля в. Востраў (Ляхавіцкі раён) выехаў на веласіпедзе б-гадовы хлопчык, жыхар Туркменіі, і трапіў пад грузавік “ЗІЛ-131”* (“Зв.”, 2.09.11). Параўн.: *Сярод статка важна паходжвае на высокіх нагах гаспадар балот* бусел. (Пасл.)

4. Развітыя прыдаткі, якія стаяць перад уласнымі назоўнікамі і маюць дадатковае акалічнаснае значэнне: *Вялікі патрыёт сваёй Радзімы, Янка Купала быў актыўным змагаром за ўмацаванне дружбы паміж народамі* (М. Хведаровіч). Калі дадатковага акалічнага значэння няма, то прыдаткі не адасабляюцца: *Такое меркаванне выказала загадчыца педыятраты БелМАПА доктар медыцынскіх навук, прафесар Людміла Бяляева* (“Зв.”, 3.11.09).

5. Адзіночныя і развітыя прыдаткі, што адносяцца да назоўніка ці займенніка, які адсутнічае ў дадзеным сказе, але вядомы з кантэксту. Гэта звычайна субстантываваныя назоўнікі з ацэначным значэннем; яны сустракаюцца пераважна ў гутарковай мове: *Так стамілася, так перахвалявалася, бедная, што ледзь трymaeцца на нагах* (А. Кулакоўскі). *Да апошняй ніткі абабраў пан вёску, нават луг парэзаў, злыдзень, на палоскі, каб садраць з прыгонных большыя аброкі* (А. Бажко).

6. Прыйдаткі, якія звязваюцца з паяснёнымі назоўнікамі злучнікам **як** (яны маюць дадатковае акалічнаснае значэнне прычыны): *Міхал з Антосем, як старыя, займалі месцы канцавыя* (Я. Колас). **ЗАЎВАГА!** Калі злучнік **як** разам са словамі, да якіх адносіцца, мае значэнне ‘у якасці’, то такі зварот прыйдаткам не з’яўляецца і не адабляецца: *Усе ведалі Янку Купалу як выдатнага паэта і чудоўнага чалавека* (С. Александровіч).

7. Прыйдаткі, выражаныя ўласнымі імёнамі са словамі **на прозвішчу, на мянушцы, на клічы** і інш., якія стаяць пасля назоўнікаў: *На тое, каб карова, на мянушчы Месяц, стала скакаць не горш за коней, сышлі гадзіны трэніровак, з ужываннем метаду “пугі і перніка”* (“Зв.”, 26.04.11). Калі сэнсавае выдзяленне такіх спалучэнняў не падкрэсліваецца і няма інтанацыі адасоблення, то ў падобных сказах коска не ставіцца: *Вясной прыехаў новы начальнік на прозвішчу Ярашэвіч* (В. Быкаў).

8. Прыйдаткі, выражаныя ўласнымі назоўнікамі, якія стаяць пасля агульных назоўнікаў і маюць удакладняльнае значэнне: *Мой бацька, Васіль Максімавіч, быў адным з самых пісьменных мужчын у нашай вёсцы* (В. Вітка). *Тут я і пабачыў знаёму бухгалтарку – Марыну* (“Зв.”, 2.09.11).

Для выдзялення адасобленых прыйдаткаў на пісьме коска і працяжнік з’яўляюцца амаль што раўнапраўнымі знакамі прыпынку. Важным з’яўляецца прынцып: адасоблены прыйдатак у сярэдзіне сказа выдзяляецца з абодвух бакоў аднолькавымі знакамі прыпынку: *Цётка, маленъкая рухавая жанчына ў акулярах, сустрэла мяне прыветна* (І. Шамякін). Першы дзень працы ў генконсульстве выпаў на 13 жніўня – гадавіну ўзвядзення берлінскай

сцяны – і прайшоў у атмасферы дэманстрацый супраць палітыкі ГДР у галіне свабоды перамяшчэння людзей (“Зв.”, 3.11.09). Частку шляху мы праехалі на аўтобусе, да Сіматая – найбольш аўтэнтычнага ўчастка сцяны – заставалася кіламетраў 70 (“Зв.”, 3.11.09). Ён – рэдактар ад Бога – вельмі ўважліва ставіўся да кожнага журналіста (“Зв.”, 21.04.11). Другі працяжнік апускаецца перад коскай, якая раздзяляе аднародныя члены сказы або прэдыкатыўныя часткі складанага сказа: Зялёнаю хвалій ракі гайдаеца жытва – краса Беларусі, калосsem цалуе блакіт (П. Глебка). 9 лістапада 2009 года ў Германіі ды і ва ўсёй Еўропе будуць адзначаць 20-годдзе ліквідацыі берлінскай сцяны – штучнага і пачварнага збудавання часоў “халоднай вайны”, якое ў 1961–1989 гг. дзялілі Берлін на дзве часткі: пасярэдзіне горада праходзіла мяжса з бетоннымі сценамі і калючым дротам (“Зв.”, 3.11.09). Каля дзвюх гадзін ночы ў вёсцы Гарадзянічы Любанскага раёна ён збіў пешахода – старшакласніка 1992 г.н., які рухаўся ў спадарожным кірунку (“Зв.”, 3.11.09).

У канцы сказа адасобленыя прыдаткі аддзяляюцца на пісьме працяжнікамі:

а) калі перад прыдаткам можна без змены сэнсу ўставіць слова *а іменна, гэта значыць*: Вызначана папярэдняя прычына пажару – неасцярожнасць загінульых пры курэнні ў нецвярозым стане (“Зв.”, 3.11.09). У майм сэрцы вялікая ўдзячнасць людзям, якія пакінулі ўсім нам такую жамчужыну – сабор святых Пятра і Паўла (“Зв.”, 3.11.09). Мы доўга разважалі пра кітайскі феномен – нейкую нечалавечую для нашага веку добразычлівасць (“Зв.”, 3.11.09);

б) калі прыдатак мае ўдакладняльнае, паясняльнае значэнне: Васіль Уладзіміравіч падараваў мне дзве свае кнігі – аповесць “Знак бяды” і раман “Кар’ер” з аўтографамі ў знак сардэчнай дружбы і з пажаданнем ічасця ў сталіцы... (“Зв.”, 3.11.09) Да таго ж у Беларусі выпускаеца яго аналаг – “Арпетол” (“Зв.”, 3.11.09).

Калі да прыдатка, які стаіць у сярэдзіне сказа, адносіцца адасоблены член сказа або даданая частка, адбываецца збег знакаў прыпынку – коскі і працяжніка: Рагвалод – *першы беларускі князь, якога прыгадваюць старажытныя летапісы*, – валадарыў у Полацку ў другой палове X стагоддзя.

Калі да аднаго назоўніка адносіцца некалькі прыдаткаў, то адзначаемага слова гэтыя прыдаткі аддзяляюцца працяжнікам, а паміж імі ставіцца коска: *Сцяпана – самага горшага насмешніка і задзіры ў школе, завадатара ўсякіх гульняў і боек* – сёння сярод іх не было (А. Кулакоўскі).

3. Адасабленне акалічнасцей. У залежнасці ад граматычнага выражэння і сінтаксічных функцый адасобленыя акалічнасці дзеляцца на дзве групы: адасобленыя акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўямі і

дзеепрыслоўнымі зваротамі, і адасобленыя акалічнасці, выражаныя назоўнікамі з прыназоўнікамі і прыслоўямі.

Адасобленыя акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі зваротамі. З гэтай групы адасабляюцца акалічнасці, выражаныя:

1) адзіночнымі дзеепрыслоўямі, калі яны абазначаюць дадатковае дзеянне ці стан: *Спалохаўшыся, гора-вадзіцель знік з месца здарэння, але праз паўтары гадзіны быў затрыманы* (“Зв.”, 3.11.09). *Сыходзячы, ён абяцаў вярнуцца – да яе, да сына* (“Зв.”, 4.06.11);

2) дзеепрыслоўнымі зваротамі незалежна ад месца ў сказе: *Не адыходзячы ад традыцый, мы зноў сустракалі на філалагічным факультэце цікавых паэтаў Эдуарда Акуліна і Леаніда Дранько-Майсюка* (“ГУ”, 6.10.11). *Гуляючы неяк са сваім малым сынам Алесем у парку, натрапіў на бабулек-немак* (“Зв.”, 3.11.09). *Выказаўшы шмат кампліментаў хлопчыку, яны спыталіся, адкуль мы* (“Зв.”, 3.11.09). *Узяўшы гроцы, зводнік пра сваё абяцанне забыў* (“Зв.”, 3.11.09). *Вучань 11-га класа адной з мінскіх школ, не маючы вадзіцельскага пасведчання, вырашыў пакатацца на аўтамабілі ВАЗ-2103* (“Зв.”, 3.11.09);

3) дзеепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі зваротамі, якія пачынаюцца злучнікамі **нібы, быццам, як бы, то** і інш.: Аленка, *нібы спалохаўшыся, раптам спыняеца* (Я. Колас). *Усе ўдзельнікі акцыі выходзілі з музея з кветкамі, быццам несучы з сабою і мір, і жыццё, і прыгажосць* (“Зв.”, 3.09.11).

Калі спалучальны злучнік, што звязвае два аднародныя выказнікі, стаіць паміж адасобленымі акалічнасцямі, выражанымі дзеепрыслоўнымі зваротамі ці адзіночнымі дзеепрыслоўямі, якія адносяцца да розных выказнікаў, то коска ставіцца перад злучнікам і пасля яго: *Іван заяў дыханне, стараючыся як найлепей пацэліць, і, трошкі не падпусціўшы сабаку да каменя, стрэліў* (В. Быкаў).

Пры адасобленай акалічнасці, выражанай дзеепрыслоўным зваротам ці адзіночным дзеепрыслоўем, замест коскі можа ставіцца працяжнік, калі дзеепрыслоўе выразна выдзяляеца сэнсава: *Не шукаючы – не знайдзеи* (Прыказка).

Не адасабляюцца акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі зваротамі:

1) якія стаяць пасля дзеяслова-выказніка і сваім значэннем набліжаюцца да прыслоўяў: *Песні салаўіныя лъюцца не сціхаючы* (П. Глебка);

2) якія набылі пераноснае значэнне і сталі фразеалагізмамі: *Два тыдні сядзець склаўшы руки ў хлотцаў не было ніякай ахвоты*;

3) якія стаяць пасля прыслоўяў або назоўніковых спалучэнняў і звязваюцца з імі злучнікам *і*; такія акалічнасці з'яўляюцца аднароднымі членамі сказа: *Крушинскі гаварыў ціха і не пазіраючы на госця* (Зм. Бядуля).

Пасля бяssonнай ночы і не еўшы працацаць было цяжска (Б. Сачанка);

4) у якія ўваходзіць займеннік **які**, калі гэты займеннік з'яўляецца злучальным словам у даданай азначальнай частцы складаназалежнага сказа: *Пры нараджэнні кожнаму з нас даецца энергетычны патэнцыял, развіўшы які мы можам стаць гарманічнымі і шчаслівымі людзьмі* (“Зв.”, 21.04.11);

5) перад якімі стаіць узмацняльная часціца **i (ды)** або часціцы **толькі, нават**: *Стары пайшоў нават не адпачыўшы як след* (К. Чорны). *Нумар тэлефона я запомню і не запісваючы* (В. Гіевіч).

Адасабленыя акалічнасці, выражаныя назоўнікамі з прыназоўнікамі і прыназоўнікамі і прыслоўямі. З гэтай групы адасабляючца:

1) акалічнасці месца і часу, выражаныя назоўнікамі з прыназоўнікамі і прыслоўямі, калі яны ўдакладняюць, канкрэтызуюць сэнс папярэдняй акалічнасці, абмяжоўваюць і звужаюць яе значэнне: *Тут, на палянцы, сярад цёманага лесу, панавала незвычайная цішыня* (Зм. Бядуля). Такія акалічнасці лічацца ўдакладняльнымі;

2) акалічнасці, выражаныя назоўнікамі з прыназоўнікамі **нягледзячы на**: *Нягледзячы на сур’ёзныя матэрыяльныя праблемы, заменена мэблія ў аўдыторыях, выкананы значны аб’ём рамонтных работ* (“ГУ”, 6.10.11). *Нягледзячы на фізічна і псіхалагічна звужсаную гарадскую прастору, існавала нейкае дзіўнае пачуццё свабоды* (“Зв.”, 3.11.09). *Нягледзячы на складаныя ўмовы надвор’я і на “праблемныя” землі (урадлівасць глебы, праўда, за кошт гаспадарскага падыходу ўдалося павялічыць), сёлета на асобных участках ураджайнасць збожжавых дасягала 70 працэнтаў з гектара* (“Зв.”, 3.11.09). *Нягледзячы на “недакамплект” групы наведнікаў, супрацоўнікі пагадзіліся правесці эккурсію* (“Зв.”, 21.04.11);

3) акалічнасці, выражаныя назоўнікамі з прыназоўнікамі **насуперак, дзякуючы, згодна з, з прычыны, паводле, у выніку, у адпаведнасці з і інш.**, калі яны стаяць у пачатку сказа і маюць сэнсавую нагрузку: *Згодна з рэкамендацыямі Сусветнай арганізацыі аховы здароўя, кожны чалавек павінен сама меней двойчы на год наведваць стаматолага з прафілактычнымі мэтамі* (“Зв.”, 3.11.09). *Аднак бела-блакітныя не сталі, насуперак чаканням, засяроджвацца выключна на матчах Кубка краіны і расквіталіся за хатніе паражэнне ў першым крузе, пакінуўшы гамяльчан вырашаць свае праблемы ў наступным матчы* (“Зв.”, 3.11.09). *Згодна з пажаданнямі пасажыраў, прадугледжаны адмысловы графік руху хуткага цягніка* (“Зв.”, 6.07.11). *Паводле ацэнак Мінэканомікі, прадукцыйнасць працы за паўгода прырасла на 11 %* (“Зв.”, 6.07.11). *Фарміраваць цэны, зыходзячы з кан’юнктуры рынку, будуть і прадпрыемствы перапрацоўчай прамысловасці на асобныя пазіцыі хлебабулочных і малочных тавараў, якія маюць абмежаванае кола спажыўцу і не насыць сацыяльнай накіраванасці* (“Зв.”, 25.05.11). Такое адасабленне не мае абавязковага харктару і залежыць ад ступені развітасці акалічнасці, аўтарскай мэты. *Параўн.: Дзякуючы*

камандзіровачным гасцініцам часткова вырашалася пытанне з начлегам (“Зв.”, 21.04.11). Аднак сама ідэя была ўвасоблена трошкі раней у парыжскім тэатры Гранд Опера дзякуючы наватарскім пошукам лібрэтыста Нуры, кампазітара Шнейцгофера, балетмайстра Тальёні (“Зв.”, 21.04.11). Гэта можа адбыцца дзякуючы навучанню, новай працы або зносінам са знаёмымі, пасляховымі людзымі (“Зв.”, 3.09.11).

Шматлікія акалічнасці, выражаныя назоўнікамі з прыназоўнікамі, пры аднолькавых сінтаксічных умовах могуць адасабляцца і не адасабляцца. Гэта залежыць ад мэты выказвання і патрэбы выдзеліць ці не выдзеліць акалічнасць, параўн.: *Домік стаяў непадалёку ад уваходу ў парк, сярод гонкіх меднастволых сосен* (У. Караткевіч) і *Домік стаяў непадалёку ад уваходу ў парк сярод гонкіх меднастволых сосен*.

Калі другая акалічнасць мае больш шырокое значэнне, чым папярэдняя, то яна не ўдакладняе і коскамі не выдзяляецца. Зусім інакшы ішло жыццё ў сасняку за горадам, дзе быў штаб фронту (І. Мележ).

У перыядычным друку і ў творах мастацкай літаратуры пры выдзяленні ўдакладнільных акалічнасцей з узмацняльным значэннем часам ужываецца працяжнік: *Стрэлы чутны толькі недзе далёка – у лесе* (Я. Скрыган). Усё адтуль – з эпохі развітога сацыялізму (“Зв.”, 25.05.11).

Пры адасобленых акалічнасцях могуць ужывацца злучнікі. У такіх умовах неабходна памятаць наступнае:

1. Паміж дзвюма аднароднымі адасобленымі акалічнасцямі, звязанымі злуснікамі *i (ды), або, ці*, коска не ставіцца: *Паміж лясамі, узбягаючы на ўзгоркі або зникаючы ў нізінах, ляжалі нівы* (І. Мележ).

2. Калі перад адасобленай акалічнасцю стаіць злучнік *i (ды)*, які звязвае іншыя члены сказа, то першая коска ставіцца пасля злучніка: *Насця рэзка павярнулася i, не азіраючыся, хутка пайшла па вуліцы* (І. Мележ). Яны бадзёра высоквали з вагонаў поезда “Кіеў–Мінск” *i*, злучыўшыся ў адзіны пасажырапаток, уліваліся ў адтуліны падземнага перахода (“Зв.”, 3.09.11).

3. Калі аднародныя члены сказа звязаны супраціўнымі злучнікамі *a, але*, пасля якіх знаходзіцца адасобленая акалічнасць, то коскі ставяцца і перад злучнікам, і для адасоблення акалічнасці: *Спачатку я нічога не зразумеў, але, добра прыслухаўшыся, пачаў адрозніваць слова* (Ляўд.). Каб праверыць сябе, трэба прачытаць сказ, апусціўшы адасобленую акалічнасць. Калі такі пропуск не парушае структуры сказа, знакі прыпынку пастаўлены правильна.

4. Коска не ставіцца паміж злучнікам *a* і адасобленай акалічнасцю, калі злучнік ужыты не ў супраціўным, а ў далучальнym значэнні. У такім выпадку пропуск акалічнасці немагчымы, бо парушаеца структура сказа (параўн. з пунктам 3): *Палессе – самабытны край, a пазнаёміўшыся з ім, яго нельга не палюбіць* (У. Краўчанка). *Паліцаі трывожна пераглянуліся, a пачуўшы першыя выстралы, хутка пакінулі вёску* (М. Лынькоў).

5. Перад злучальним або падпараткавальним злучнікам (злучальним словам), які звязвае часткі складанага сказа, коска ставіцца на аснове агульнага правіла; акалічнасці пасля гэтых злучнікаў адасабляюцца таксама ў адпаведнасці з правілам: *У Сяргея былі свае ключы, і, позна вяртаючыся дамоў, ён ціха адмыкаў дзвёры, не запальваючы святла, распранаўся* (У. Шахавец). *Між усіх сялян вызначаўся высокі Антон Мятула, які, нягледзячы на летнюю спякоту, быў апрануты ў тоўстую суконную світку* (М. Чарот).

6. Пры ўжыванні з адасобленымі акалічнасцямі паўторных злучнікаў *то...то, або...або* і інш. коска ставіцца перад кожнай іх часткай: *Моцныя парывы ветру зрывалі лісце з кустоў і дрэў, то ярасна падкідваючы яго высока ўгору, то гонячы між ствалоў па мокрай зямлі* (В. Вольскі). Дарога рабіла шмат паваротак, *або* бегучы між узгоркаў і сядзіб, *або* перасякаючы лясы і балоты (Я. Колас).

7. Калі спалучальны злучнік, што звязвае два аднародныя дзеяслоўныя выказнікі, стаіць паміж адасобленымі акалічнасцямі, выражанымі дзеепрыслоўнымі зваротамі ці адзіночнымі дзеепрыслоўямі, якія адносяцца да розных выказнікаў, то коска ставіцца перад злучнікам і пасля яго: *Iван заяў дыханне, стараючыся як найлепей панэліць, і, трошкі не падпусціўши сабаку да каменя, стрэліў* (В. Быкаў).

4. Адасабленне дапаўнення. Адасабляюцца дапаўненні, выражаныя назоўнікамі ці займеннікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі *акрамя, апрача, замест, за выключэннем* і інш., якія абазначаюць:

1) прадметы і з'явы, што **выключаюцца** з рада іншых прадметаў і з'яў: *Усе гэтыя лекі, за выключэннем "Таміфлю", вырабляюцца на тэрыторыі Расійскай Федэрацыі* ("Зв.", 3.11.09);

2) прадметы і з'явы, што **ўключаюцца** ў рад іншых прадметаў і з'яў: *Апроч ветраэнергетыкі, абміркоўваліся таксама магчымасці выкарыстання біямасы і біягазу як самых перспектыўных для Беларусі крыніц* ("Зв.", 21.04.11). Акрамя таго, можа будзе пракаціца на конях і ўбачыць паказальныя скачкі парапаштыстаў ("Зв.", 6.07.11). Акрамя асноўнай заработнай платы, работнікі нашага мясакамбіната заўсёды атрымліваюць прэмію ("Зв.", 6.07.11);

3) прадметы і з'явы, якія **замяшчаюцца** іншымі прадметамі і з'явамі: *Замест адказу, матчыны пальцы даволі блізка знаёмяцца з Міколкавым вухам* (М. Лынькоў). *Замест 10 чалавек камплектацыі, тут знаходзяцца капітан Лявонаў, марскі старшина Коўш, які не паспеў дабраца да флоту, і двое салдат-“жартароцікаў”* ("Зв.", 2.09.11).

!!! Калі прыназоўнік **замест** ужываецца ў значэнні прыназоўніка **за**, дапаўненні з ім не адасабляюцца. Параўн.: *Сёння Юля дзяжурыла замест сяброўкі і Сёння Юля дзяжурыла за сяброўку. Замест бульбы атрымалі*

буракі і **Узамен** бульбы атрымалі буракі. 22-гадовая грамадзянка ЗША стала ахвярай ашуканцаў, якія прадалі ёй драўляны *iPad* замест сапраўднага... (“Зв.”, 2.09.11) і прадалі ёй драўляны *iPad* **узамен** сапраўднага.

Калі спалучэнні слоў з **апрача**, **акрамя** і іншымі маюць пры себе ўзмацняльную часціцу *i*, то яны звычайна коскамі не выдзяляюцца: *Пабываў ля крыніцы нехта і акрамя нас.*

Тэма 5 Знакі прыпынку пры пабочных і ўстаўных канструкцыях *Пытанні для абмеркавання:*

- 1 Знакі прыпынку пры пабочных канструкцыях
- 2 Знакі прыпынку пры ўстаўных канструкцыях

1. Знакі прыпынку пры пабочных канструкцыях. Пабочныя канструкцыі (слова, словазлучэнні і сказы) выражают розныя адценні адносін гаворачай асобы да выказанай думкі, а іменна:

1. Розную ступень перакананасці выказанай думкі – упэўненасць, няўпэўненасць, сумненне, меркаванне (*безумоўна, бяспрэчна, і гэта бяспрэчна, ведаю, вядома, зразумела, натуральна, не сакрэт, праўда і інш.*).

2. Способ выражэння думкі, манеру выказвання (*інакш кажучы, праўду кажучы, як гаворыцца, караец кажучы, па сутнасці, шчыра кажучы і інш.*).

3. Эмацыйнальную ацэнку выказвання – радасць, гонар, захапленне, засмучэнне, здзіўленне, шкадаванне (*на ічасце, на радасць, як на злосць, к майму задавальненню, чаго добра га і інш.*).

4. Спасылка на крыніцу паведамлення, на тое, каму належыць думка (*адчуваю, на маю думку, па-моіму, думаецица, помніцца, маўляю і інш.*).

5. Лагічную ацэнку, вынік, суадносіны паміж часткамі выказвання, парадак думак, паслядоўнасць выказвання, супрацьпастаўленне (*такім чынам, значыць, па-першае, перш за ўсё, аднак, праўда, скажам, у сваю чаргу, наадварот, насупраць, між іншым і інш.*).

6. Зварот да каго-небудзь з мэтай прыцягнуць яго ўвагу або выклікаць пэўную рэакцыю на паведамленне (*бачыши (бач), як бачыце, думаеце, калі ласка, прабачце, чэснае слова, прашу прабачэння, майце на ўвазе, сказаць па ішчырасці і інш.*).

7. Прывёмы і спосабы афармлення думак (*можна сказаць, адным словам, іншымі словамі, інакш кажучы, з дазволу сказаць, калі можна так сказаць і інш.*).

Пабочныя слова і спалучэнні слоў звычайна выдзяляюцца пры вымаўленні паўзамі, а на пісьме – коскамі: *Найбольш важныя якасці асобы, на думку рэспандэнтаў, адказнасць, разум і прыстойнасць* (“ГУ”, 6.10.11). Дарэчы, у Расіі зараз разглядаецица пропанова пакінуць бясплатным толькі

лячэнне так званага неўскладненага карыесу (“Зв.”, 3.11.09). Для большасці беларусаў немаладога ўзросту такая колькасць “сваіх” зубоў, на жаль, пакуль сапраўдная “раскоша” (“Зв.”, 3.11.09). Такім чынам, на 90 працэнтаў выкryванне падману з дапамогай паліграфа залежыць ад спецыяліста, які праводзіць даследаванне (“Зв.”, 3.11.09).

ЗВЯРНІЦЕ ЎВАГУ! 1. Слова **можа**, скарочанае ў **мо**, коскамі не выдзяляеца: *Мо лепш перачакаць?* (М. Танк). Але ў газетах сустракаюцца памылкі: *Мо, нам проста шанцавала на людзей?* (“Зв.”, 3.11.09).

2. Словы **нават**, **таксама** ніколі не бываюць пабочнымі.

3. Спалучэнні слоў **між тым**, **тым не мениш**, **да таго ж**, якія ўжываюцца ў пачатку сказа або другой часткі складанага сказа, выконваюць функцыю злучніка і коскай не аддзяляюцца: *На дварэ ноч. Між тым спаць не хочацца* (І. Мележ). *Да таго ж Мініч яичэ меў недахон у вымаўленні:* ён шаплявіў (Я. Колас). Але ў сярэдзіне сказа гэтыя спалучэнні з’яўляюцца пабочнымі і выдзяляюцца коскамі: *Мікола быў, між тым, дома* (К. Чорны).

Калі тая ці іншая часціна мовы ўжыта як пабочнае слова, то яна страчае сваё намінатыўнае значэнне і становіцца сродкам выражэння агульнай ацэнкі паведамлення. Таму ад пабочных слоў і спалучэнняў трэба адрозніваць слова, якія звязаны сінтаксічна з інш. членамі сказа, выконваюць тую ці інш. сінт. функцыю ці выступаюць у ролі часціц. Пры распазнанні пабочных канструкцый, трэба мець на ўвазе, што яны вымаўляюцца з харктэрнай для іх інтанацыяй, кароткімі паўзамі, вымаўляюцца адасоблена. Пабочныя слова не з’яўляюцца членамі сказа, да іх нельга паставіць пытанне. Пабочныя слова можа апусціць або пераставіць у іншае месца, пры гэтым структура сказа не парушаецца: *Смеласць, кажуць, гарады бярэ* (А. Звонак) – *Ніколі не слухай, што кажуць* зайзроснікі і плеткары (М. Хведаровіч). У гэты будынак упершыню я трапіла дзесьці ў сярэдзіне 70-х, калі нас сюды прывялі класам, здаецца, на факультэтце па астраноміі (“Зв.”, 3.11.09) – *Мне здаецца, што трэба паскорыць масавую прыватызацыю сярэдніх аб'ектаў...* (“Зв.”, 3.09.11). **Такім чынам**, на Беларускай валютна-фондавай біржы будзе асноўная сесія і дадатковая (“Зв.”, 3.09.11) – Дзелячыся ўражаннямі ад убачанага ў школе, Прэзідэнт адзначыў, што **такім чынам** і трэба абсталёўваць школы ў аграгарадках (“Зв.”, 2.09.11).

Некаторыя слова могуць мець сэнсавую і граматычную двухзначнасць:

АДНАК выконвае функцыю пабочнага, калі стаіць у сярэдзіне або ў канцы сказа: *У некалькіх штатах, аднак, началіся моўныя павадкі* (“Зв.”, 31.05.11). У пачатку другой часткі складаназлучанага сказа і пры аднародных членах **аднак** выступае як супраціўны злучнік: *Самалёты праз хвіліну зніклі ў далечы, аднак неўзабаве яны зноў вярнуліся* (І. Мележ).

БАДАЙ з’яўляеца пабочным, калі мае значэнне “магчыма”: *Трэба было не толькі пераналадзіць працу і перайсці ў рэспубліканскую*

падначаленасць, але і – што, бадай, самае галоўнае – захаваць калектыв (“Зв.”, 29.04.11). Самы, бадай, далікатны бок праблемы ў краіне – бежсанцы (“Зв.”, 31.05.11). Параўн.: *Бадай кожны дзень дзед сустракаў Каспара на пустых загонах* (Зм. Бядуля) – у значэнні часціцы ‘амаль’.

ВІДАВОЧНА выступае як пабочнае ў значэнні “магчыма”, “можа”: *Голос, відавочна, належаў пажылой жанчыне* (А. Васілевіч). У значэнні “яўным чынам, на вачах” пабочным не з’яўляецца: *Горад відавочна расце, мяняеца. Ваша перамога відавочна*.

ЗНАЧЫЦЬ з’яўляецца пабочным, калі ўжываецца ў значэнні “такім чынам”, “выходзіць”: *Калі ў пацыента выяўляеца запушчаны карыес, значыць, ён нерэгулярна наведваў стаматолага, не ажыццяўляў належны гігіенічны догляд за поласцю рота, таму ўвядзенне такіх абмежаванняў не пазбаўлена сэнсу* (“Зв.”, 3.11.09). Не з’яўляецца пабочным, калі ўжываецца ў ролі звязкі паміж галоўнымі членамі або ў ролі выказніка: *Гэта значыць, што, калі нават экспарцёры прывязуць усю, да капейкі, заробленую валюту ў краіну, гэтага хопіць толькі на закупкі прамежскавых матэрыялаў, сыравіны і іншага* (“Зв.”, 3.09.11).

НАРЭШЦЕ з’яўляецца пабочным, калі яно мае ўзмоцнена-абагульняючае значэнне, паказвае на сувязь думак, парадак выказвання: *Газету “Наша ніва” затрымлівалі, штрафавалі, канфіскоўвалі і, нарэшице, зусім забаранілі* (Я. Колас). Не з’яўляецца пабочным, калі выражает часавое значэнне “пасля ўсяго”, “пад канец”, “напаследак”: *Нарэшице хата ўжо гатова* (Я. Колас).

ПРАЎДА з’яўляецца пабочным, калі выражает лагічную ацэнку, можа стаяць у любым месцы сказа: *Застаецца, праўда, дадаць, што звесткі, атрыманыя такім чынам, носяць арыентавальны характар для следства і не з’яўлююцца доказам* (“Зв.”, 3.11.09). *Праўда, у пачатку тыдня верагодныя цікавыя пранановы* (“Зв.”, 3.09.11). Не з’яўляецца пабочным, калі ўжыта ў значэнні ‘на самой справе’, ’сапраўды’: *Вазок сена і праўда прылёг на дарозе*.

САПРАЎДЫ (па праўдзе) з’яўляецца пабочным, калі выдзяляецца інтанацыйна, адносіцца да ўсяго сказа, паказвае, што змест сказа адпавядае сапраўднасці: *Сапраўды, гаварыць пра ўтылізацыю і перапрацоўку адходаў вельмі важна* (“Зв.”, 3.09.11). *Сапраўды, хто хоць раз бачыў таго хворага, на ўсё жыццё запоўніў яго*. Не з’яўляецца пабочным, калі мае значэнне “на самой справе”, “так і ёсць”: *Калі я гаварыў аб тым, што мы сапраўды ствараем сёння новую армію, я меў на ўвазе не толькі тэрытарыяльную абарону і тэрытарыяльныя войскі...* (“Зв.”, 12.11.11). *Праз нейкі час сапраўды пачуўся стрэл*.

Пабочныя слова, якія ўваходзяць у склад адасобленых членаў сказа і размешчаны ў пачатку або (значна радзей) у канцы іх, не аддзяляюцца коскай ад адасобленага члена сказа: *Пад кашлатым дубком грэблася сойка, мусіць шукаючы корм, клапатліва назапашаны яшчэ восенню* (Б. Сачанка). Параўн.:

Тады і так хапала выданняў, арыентаваных на, мякка кажучы, не вельмі патрабавальную публіку (“Зв.”, 21.04.11).

Звычайна не аддзяляюцца і не выдзяляюцца знакамі прыпынку пабочныя слова з часціцамі, якія стаяць пасля пабочных слоў і да іх адносяцца: *Ты можа б кінуў ужо чытаць мне свае навучанні?* (М. Лынькоў). *Пачалася гутарка людзей, што не бачыліся можа толькі адзін дзень, але ў якіх сабралася за гэты дзень шмат навін* (У. Шахавец).

Працяжнікамі выдзяляюцца пабочныя канструкцыі, якія маюць клічную або пытальную інтанацыю і адпаведны знак прыпынку на канцы: *Рыба – хоць ты плач! – на кручок не бралася* (Я. Брыль). *Ямы ад бульбы былі – помніце? – тады ў сасняку* (І. Пташнікаў).

Пабочныя канструкцыі аддзяляюцца ад папярэdnіх злучнікаў *i*, *a* коскай, калі іх можна прапусціць ці пераставіць у іншага месца без парушэння сэнсу сказа: *Злёгку паміргвае свечка i, здаецца, трохі патрэсвае* (Б. Мікуліч). Калі пропуск або перастаноўка пабочных канструкций немагчымы, то коска паміж імі і злучнікамі *a*, *i* не ставіцца: *Сцены [будынка] забурыліся, a магчыма, былі з большага разбураны для нейкіх патрэб* (У. Караткевіч).

Не аддзяляюцца коскай пабочныя слова ад злучнікаў, калі яны стаяць у пачатку сказа: *I сапраўды, жыццё цяпер здавалася Валі надзвычай прыгожым і цікавым* (І. Шамякін). *A між іным, бібліятэка ўжо было закрыта* (У. Шахавец).

2. Знакі прыпынку пры ўстаўных канструкцыях. Устаўныя канструкцыі (слова, словазлучэнні і сказы) служаць для дадатковага паведамлення, заўвагі, тлумачэння ўсяго асноўнага выказвання і на пісьме выдзяляюцца працяжнікамі або запісваюцца ў дужках: *Аднак першасныя звароты да стаматолагаў складаюць у нашай краіне толькі прыкладна 40 працэнтаў ад агульнай колькасці ўсіх наведванняў стаматалагічных клінік і кабінетаў (а павінна быць ад 70 да 100 працэнтаў)* (“Зв.”, 3.11.09). *Праз нейкі час пасля аперацыі – ад некалькіх месяцаў да некалькіх гадоў – можа ўзнікнуць так званая другасная катараракта – памутненне ззаду імплантанта ў хрусталику* (“Зв.”, 3.11.09). *Нам не дазвалі запрашаць бацькоў, сяброў і нават сем'і ў поўным складзе, калегаў з Пасольства СССР у ГДР, што знаходзілася ва ўсходній частцы Берліна (адзін з членоў сям'і павінен быў застацца як закладнік)* (“Зв.”, 3.11.09). *Канцэрт пад сімвалічнаю назвай “Сцяна” (меламаны ведаюць, што менавіта так называўся легендарны альбом гурта) быў разлічаны і на іх* (“Зв.”, 3.11.09). *Аляксандр Адамавіч Грахоўскі – ён тады ўзначальваў аблвыканкам – нам вельмі дапамог* (“Зв.”, 3.11.09).

Калі ўстаўная канструкцыя суправаджаецца пытальнай або клічнай інтанацыяй, то пасля яе (непасрэдна перад працяжнікам або дужкай) ставіцца адпаведны знак прыпынку – пытальнік або клічнік: *Слёзы – адкуль яны*

браліся? – нястрымна лінулі з вачэй (Т. Хадкевіч).

У сказах з устаўнымі канструкцыямі можа адбывацца збег знакаў прыпынку. Пры гэтым трэба кіравацца наступным:

а) каб правільна расставіць знакі прыпынку, трэба прачытаць сказ без устаўной канструкцыі і вызначыць, які знак прыпынку павінен стаяць на месцы ўключэння;

б) коска, якая павінна была быт стаяць на месцы ўключэння ўстаўной канструкцыі, ставіцца пасля другой дужкі або перад другім працяжнікам: *Рана была не вельмі сур'ёзная – пашкодзіла трохі левую руку, – так што ў шпіталі давялося паляжаць нядоўга* (У. Шахавец). Унутры ўстаўных канструкцый знакі прыпынку ставяцца на аснове агульных правіл.

Тэма 6 Знакі прыпынку пры канструкцыях са злучнікам **як**

Пытанні для абмеркавання:

- 1 Знакі прыпынку пры параўнальных зваротах
- 2 Знакі прыпынку пры сінтаксічных канструкцыях, падобных да параўнальных зваротаў

1. Знакі прыпынку пры параўнальных зваротах. Параўнальныя звароты, якія пачынаюцца злучнікамі **як, нібы, быццам, бы, нібыта, як бы, як быццам, што** (у значэнні **як**), выдзяляюцца (у пачатку і ў канцы сказа) або аддзяляюцца (у сярэдзіне сказа) коскамі, калі яны маюць толькі параўнальнае значэнне: *Творчага чалавека (гэта маё перакананне), як дзіця, трэба абавязкова хваліць, нават авансам, тады ў яго крылы не апускаюцца і ён заўсёды ў палёце* (“Зв.”, 21.04.11).

Коскамі выдзяляюцца або аддзяляюцца параўнальныя звароты, якія адносяцца да ўказальных слоў **так (гэтак), такі (гэтакі)**, размешчаных у асноўнай частцы сказа: *Аўгінні не было калі зважаць на такія дробязі, як парадак у хаце* (М. Стральцоў). *Другасная катаракта можа пагорышыць зрок гэткім жа чынам, як і першапачатковая* (“Зв.”, 3.11.09).

Параўнальныя звароты не выдзяляюцца коскамі, калі з’яўляюцца ўстойлівым выразамі (фразеалагізмамі): *біцца як рыба аб лёд, як рукой зняло, як з вядра, жыць як кот з сабакам.*

Калі параўнанне (параўнальны зварот) уваходзіць у склад выказніка, то яно таксама не адасабляеца: *Ліпа нібы цёмная хмары за акном* (Я. Брыль).

Калі параўнальныя звароты выконваюць ролю акаличнасці спосабу дзеяння ці акаличнасці месца або датаўнення, то яны не адасабляюцца (назоўнікае спалучэнне ў такіх зваротах, як правіла, можна паставіць у Тв. склоне): *Зляцелі мае гадочки як адна вясна* (М. Лобан) – *Зляцелі мае гадочки адной вясной*.

2. Знакі прыпынку пры сінтаксічных канструкцыях, падобных да парадынальных зваротаў. Звароты з парадынальнымі злучнікамі (часцей са злучнікам **ЯК**) адасабляюцца:

1) калі яны адносяцца да ўказальных слоў **так (гэтак), такі (гэтакі)**, размешчаных у асноўнай частцы сказа: *Не рэкамендуеца карыстацца тампонамі і з-за пагрозы ўзнікнення такога ўскладнення, як інфекцыйна-таксічны шок* (“Зв.”, 3.11.09). Так, як *Карпейчык, ніхто не дзякаваў* (“Зв.”, 2.09.11);

2) у спалучэннях **не хто іншы, як; не што іншае, як;** калі такімі спалучэннямі сказ не заканчваецца, то коска ставіцца і пасля іх: *Нічога іншага, як запрэгчы ў гаспадарку мяне, маці не заставалася* (Я. Брыль). Гэта *не што іншае, як цяга да тае самае стыхіі, у якой жылі іх ранейшыя продкі* (К. Крапіва);

3) у спалучэннях **больш як, больш чым, менш як, менш чым, раней як, раней чым** і пад., калі пры дапамозе такіх спалучэнняў выражаецца парадынанне ці супрацьпастаўленне: *Дзеци яшчэ больш, чым дарослыя, пазагаралі і ад загару ды ад пылу зусім чорныя* (П. Галавач). Калі ў акулярах вы бачыце горши, чым без іх, неабходна звярнуцца да ўрача для дадатковага абследавання (“Зв.”, 3.11.09);

4) калі яны з’яўляюцца прыдаткамі са значэннем прычыны: *Павел, як сын лесніка, добра ведаў лес і яго жыхароў* (Я. Пархута). Як чалавек *прадпрымальны, Мікалай Аляксееўіч упэўнены, што праект хутка акупіцца* (“Зв.”, 16.06.11). Як *прадпрымальнік, Мікалай Бурнас разважае эканамічнымі катэгорыямі, а як ураджэнец гэтых мясцін, як сын сваёй маці, ён гаворыць зусім іначай* (“Зв.”, 16.06.11);

5) калі гэта спалучэнні слоў, якія з’яўляюцца пабочнымі: *як на зло, як на бяду, як кажуць; ...З-за яек, якія, як вядома, змяшчаюць нашмат больш карысных спажыўных рэчываў, чым курыныя* (“Зв.”, 26.05.11);

6) калі гэты спалучэнні пачынаюцца са слоў **як і**: Гэты *Сцяг Перамогі* ставіць усе кропкі над “*i*” – мы, беларусы, як і *расійскі народ*, з’яўляемся *пераможцамі* (“Зв.”, 26.05.11). *Шчыра прызнацца, я, як і мае фазаны, таксама не люблю спёку* (“Зв.”, 26.05.11);

7) у складзе спалучэнняў слоў тыпу: *як адзін, як правіла, як заўсёды, як звычайна, як знарок, як цяпер і інш.*: *Як заўсёды, моладзь з зацікаўленасцю аднеслася да знаёмства са славутымі творцамі* (“ГУ”, 6.10.11). Як *правіла, на гэту аперацыю ідуць, калі немагчыма выконваць работу, хобі, вадзіць аўтамабіль, займацца спортам* (“Зв.”, 3.11.09).

Трэба памятаць і пра даданыя часткі складаназалежных сказаў (як даданыя парадынальныя, так і іншыя разнавіднасці даданых), дзе коска ставіцца перад злучнікамі **як, нібы, быццам, бы, нібыта** і пад.: *Памятаю, як чакалі вынікаў падпіскі!* (“Зв.”, 21.04.11).

Звароты з параўнальнымі злучнікамі (часцей са злучнікам **ЯК**) не адасабляюцца:

1) калі злучнікі **нібы, быццам, нібыта, як бы, як быццам** ужыты ў ролі часціц: *Васіль ішоў нібы напіцца* (І. Мележ);

2) калі слова **як** ужыта ў значэнні ўзмацняльной часціцы пры дзеяслове-выказніку: *А ён як закрычыць ды як ускочыць з месца* (В. Адамчык);

3) калі яны ўваходзяць у склад выказніка (у такім выпадку злучнік ужываецца ў ролі часціцы): *Яны для мяне як бацькі* (В. Быкаў);

4) калі гэта фразеалагізм: *Карасі сталі кляваць як на заказ* (В. Хліманаў). *Праз трэс дні аконныя рамы, пакрытыя двайным слоем фарбы, зіхацелі як новыя* ("Зв.", 3.09.11);

5) калі выказнік (галоўны член аднастайнага сказа) без гэтага звароту не мае закончанага сэнсу і таму не можа быць ужыты без яго: *Словы дзядзькі гучалі як прароцтва* (А. Бажко). *Стрэс, хутчэй за ўсё, выступае як каталізатор проблем са скурай* ("Зв.", 15.09.11);

6) калі абедзве часткі зваротаў выражаютца аднолькавымі словамі: *Пра яго мне няма чаго асаблівага гаварыць. Лейтэнант як лейтэнант* (М. Лынъкоў);

7) у спалучэннях **больш як, больш чым, менш як, менш чым, раней як, раней чым** і пад., калі пры дапамозе такіх спалучэнняў выражаютца толькі абмежаванне, а не параўнанне (параўн. з п. 3, дзе ёсьць адасабленне): *На кожным з гасцей каштоўнасцей было не менш як на сто тысяч* (Я. Маўр). *Дапамога была аказана ў раскрыці больш як 400 наўмысных забойстваў, у тым ліку замаскіраваных пад знікненне* ("Зв.", 3.11.09). Усяго факультатыўнымі заняткамі ахоплена больш як 90 працэнтаў вучняў ("Зв.", 2.09.11);

8) калі перад злучнікам стаяць узмацняльныя слова **усё роўна, усё адно**: *Невядомая птушка спявала ўсё роўна як салавей* (П. Місько);

9) калі ёсьць адмоўе **НЕ** або слова **зусім, амаль**: *Завіхалася яна ўжо тут не як прышлая госця, а як гаспадыня* (Р. Сабаленка);

10) у складаных злучніках **па меры таго як, з таго часу як, пасля таго як, перш чым**, калі лагічна не падкрэсліваецца: *Па меры таго як паглыбляліся ў размяшчэнне ворага, наступаць становілася цяжэй* (У. Шахавец);

11) калі злучнік **як** мае значэнне "ў якасці" або са значэннем тоеснасці: *Рыгор Шырма запомніўся мне як чалавек на дзіва цэласны і мэтанакіраваны* (А. Бачыла). *Адносіны з Еўрапейскім саюзам як магутным кансалідаваным партнёрам з'яўляюцца адным з асноватворных фактараў для забеспячэння незалежнасці і суверэнітэту, а таксама эканамічнага і навукова-тэхнічнага развицця Беларусі* ("Зв." 3.11.09). *Вядзенне дзённіка практыкі як абавязковага справаздачнага дакумента нечакана ператварылася ў цікавае творчае*

заданне (“ГУ”, 6.10.11). Паралельна працую як спявачка і тэлевядучая (“Зв.”, 16.06.11);

12) калі гэта аднародныя члены, звязаныя пры дапамозе злучніка **як...так і;** пры гэтым коска ставіцца толькі перад другой часткай такога злучніка: *Мы сустракаліся з нашымі падпісчыкамі – як у буйных, так і ў малых гарадах* (“Зв.”, 21.04.11).

Тэма 7 Знакі прыпынку ў складаназлучаным сказе

Пытанні для аблеркавання:

- 1 Коска ў складаназлучаным сказе
- 2 Кропка з коскай у складаназлучаным сказе
- 3 Працяжнік у складаназлучаным сказе
- 4 Адсутнасць знакаў прыпынку паміж часткамі складаназлучанага сказа

1. Коска ў складаназлучаным сказе. Паміж часткамі складаназлучаных сказаў на пісьме найчасцей ставіцца коска незалежна ад адносін паміж гэтымі часткамі: Экспедыцыя плённа папрацавала, а новы сабраны матэрыял знойдзе сваё месца на старонках новых фалькларыстычных выданняў (“ГУ”, 6.10.11). Музыка і спевы разліваліся ў паветры, і іх нельга было спыніць бетоннымі памежнымі плітамі (“Зв.”, 3.11.09). Ён выпальваў сухую расліннасць на сваім прысадзібным участку, і агонь перакінуўся на лясныя культуры (“Зв.”, 21.04.11). Людзі вучыліся, пасля дзякавалі, ішлі далей, і імі ганарыліся (“Зв.”, 21.04.11). Дзеци – самая галоўная каштоўнасць, і ў іх інтарэсах будзе развівацца нацыянальная сістэма адукацыі (“Зв.”, 2.09.11).

2. Кропка з коскай у складаназлучаным сказе. Кропка з коскай можа ставіцца ў выпадку, калі часткі складаназлучанага сказа даволі развітыя і маюць свае знакі прыпынку: *А глянь на луг пад вечар, браце! Уесь, як ёсць, ва ўсім ахваце, па ўсіх грудах аж за дарогу ўстаўлен копамі мурогу; і так свяжуткі копкі тыя, і так выразны, бы жывыя, і выгляд кожнае адметны, але ўсе разам так прыветны!* (Я. Колас). Здаецца, кожная яе работа выпраменявае незвычайнія свято і цеплыню да ўсіх; і многія карціны яна вышивала ў некалькіх экзэмплярах, на падарункі (“Гаспадыня”, № 194). Першая копія [Сцяга Перамогі] экспанавалася ў нашым Цэнтральным музее Узброенных Сіл; другая выносілася на парады, дні вайсковай славы, на мерапрыемствы; трэцяя копія выкарыстоўвалася ў экспазіцыі на працы; чацвёртая была прэзідэнтам РФ Барысам Ельцыным у 1996 годзе ўручана музею Брэсцкай крэпасці; пятую копію міністр абароны РФ уручыў міністру

абароны Украінай мінулым годзе; шостая зроблена для парада Перамогі; сёмая ў мінулым годзе была дастаўлена на Эльбрус (самую высокую кропку Еўропы) і зараз знаходзіцца ў музеі Кабардына-Балкарый; восьмая нядайна была перададзена ў Цэнтральны музей Вялікай Айчыннай вайны на Паклоннай гары (“Зв.”, 26.05.11).

3. Працяжнік у складаназлучаным сказе. Абавязкова ставіца працяжнік, калі першая частка складаназлучанага сказа – намінатыўны сказ, а ў самім сказе перадаецца хуткая змена з’яў ў ці падзеі або падкрэсліваецца нечаканасць, неадпаведнасць паміж з’явамі або падзеямі: *Момант* – і *Сцёпка* постаць знікае з вачэй (Я. Колас). *Дзень натхнёнаі працы* – і я, задаволеная сабой, перадала ў аддзел пісем сувенір і віншавальну паштоўку для Марыны (“Зв.”, 21.04.11).

Калі спалучальныя часткі маюць прычынна-выніковыя або ўмоўна-выніковыя адносіны і ў вуснай мове паміж імі існуе працяглая паўза і лагічна падкрэслены вынік, то такія часткі раздзяляюцца працяжнікам: *А з’ясі ты з бульбай скварку* – і *работа пойдзе штарка* (А. Русак). *Бывае, загаловак прачытаеш* – і *чытаць матэрыял не трэба* (“Зв.”, 21.04.11). *Плаці грошы* – і *прывязём* (“Зв.”, 24.05.11). *Марка Сіміч забіў гол у першым тайме* – і *БАТЭ выйшаў наперад* (“Зв.”, 26.04.11). *Звярнуцца да першага сустрэчнага з просьбай паказаць дарогу* – і *быць дастаўленым проста да пункту прызначэння* (“Зв.”, 3.11.09). *Параўн.:* *На дварэ стала холадна, і дзед апрануў кажух* (Зм. Бядуля) і *На дварэ стала холадна – і дзед апрануў кажух. Набярыцеся цярпення і мудрасці – і, магчыма, вы ўбачыце разумны спосаб змяніць сітуацыю на сваю карысць* (“Зв.”, 14.05.11) і *Набярыцеся цярпення і мудрасці, і, магчыма, вы ўбачыце разумны спосаб змяніць сітуацыю на сваю карысць*. Пастаноўка знакаў прыпынку ў такіх сказах лічыцца варыятыўнай.

Паміж супастаўляльнымі часткамі складаназлучанага сказа замест коскі ставіца працяжнік, калі супрацьпастаўленне асабліва рэзкае (узмацняе і лагічна падкрэслівае яго павышаная інтанацыя, звычайная перад працяжнікам, і больш працяглая паўза перад злучнікам): *Хлопец парываеца пагаварыць – але слоў няма* (Х. Шынклер).

Працяжнікам можа аддзяляцца ад папярэдняй далучальная частка складаназлучанага сказа, якая мае дадатковае адценне нечаканасці або раптоўнасці і суправаджаецца ўзмоцненай інтанацыяй і выдзяляеца лагічна: *Ідзе далей ён цераз сад – ды колькі ж дрэваў там дзівосных!* (У. Дубоўка).

Калі ў складаназлучаным сказе больш за дзве прэдыкатыўныя часткі, то знакі прыпынку паміж кожнай парай частак ставяцца на аснове агульных правіл: *Дыхнула сцюжса – і зямля закамянела, а рэчку закавала льдом* (В. Хомчанка).

4. Адсутнасць знакаў прыпынку паміж часткамі складаназлучанага сказа. Пастаноўка коскі з'яўляеца неабавязковай, калі спалучальныя або размеркавальныя часткі маларазвітыя (пры гэтым маюць аднатыповую будову) і цесна звязаны па сэнсе: *Дзымуў халодны вецер ды шумеў стары лес* (Б. Мікуліч). Аднак калі ў сказах такой будовы ўжываюцца паўторныя злучнікі, то наяўнасць коскі абавязковая: *Хвалі ўдаль плывуць, і шапочуць клёны, і вятры гудуць* (Зм. Бядуля).

Коска перад злучнікамі *i (ды), ці, або* не ставіцца ў наступных выпадках:

1. Калі ў сказе ёсць агульнае для яго частак слова – даданы член (часцей акалічнасць), пабочнае слова, мадальная часціца: *У хвойных лясах густа рос верас і зелянеў ягаднік* (К. Чорны). *Вядома, у кожнага свой кошык любімых тавараў і змяненне цэн на кожнай сям'і адбіваецца па-рознаму* (“Зв.”, 24.05.11). Ужо ў *нядзелю атмасферны ціск істотна павялічыцца і надвор’е палепішыцца* (“Зв.”, 14.05.11).

Калі ў сказе ўжываюцца паўторныя злучнікі, то знакі прыпынку ставяцца на аснове агульнага правіла, нягледзячы на наяўнасць агульнага для ўсіх частак слова: *Без даведкі ў горадзе не праташуць, і на работу уладкавацца цяжка, і на вучобу не паступіш* (А. Савіцкі).

2. Калі дзейнік другой часткі выражаны займеннікам *сам (сама, само, самі)*, якім узмацняецца дзейнік першай часткі: *Яна паспешліва паставіла на стол вячэру і сама прысела побач* (Т. Хадкевіч).

Калі ж дзейнік другой часткі выражаны іншымі займеннікамі, то коска перад злучнікам і ставіцца: *Сядзіба была глухая, і стаяла яна паблізу рэштак велізарнага лесу* (К. Чорны).

3. Калі сказ складаецца з дзвюх аднатыпных намінатыўных, няпэўнаасабовых або безасабовых частак: *Сакавітая зеляніна травы і блакітная бель ракі* (А. Асіпенка). *Пенсіі і адносная сацыяльная дапамога* (“Зв.”, 24.05.11).

4. Калі спалучальныя часткі маюць форму пытальных або клічных сказаў: *Куды ж ісці і што рабіць?* (М. Багдановіч). *Вы не жадаеце мяне бачыць або у Вас зараз няма часу?* (“Гаспадыня”, № 9 (181)).

5. Калі выказнік або яго звязка ў другой предыкатыўной частцы апушчаны: *Дзеци снедалі і маці з імі* (Зм. Бядуля).

6. Калі часткі складаназлучанага сказа супастаўляюцца і маюць аднатыпную будову: *У полі – рунь і ў небе – рунь* (М. Багдановіч). *У мяне адпаачынак і ў яго адпаачынак* (І. Шамякін).

Тэма 8 Знакі прыпынку ў складаназалежным сказе

Пытанні для абмеркавання:

1 Коска ў складаназалежным сказе

2 Працяжнік і двукроп'е ў складаназалежным сказе

3 Знакі прыпынку ў складаназалежным сказе з некалькімі даданымі

1. Коска ў складаназалежным сказе. Даданая частка аддзяляеца ад галоўнай коскай (выдзяляеца коскамі). Яна можа знаходзіцца:

1. Пасля галоўнай часткі: *Часопіс створаны ў першую чаргу для маладога пакалення, якое ідзе зараз у беларускую літаратуру* (“ГУ”, 6.10.11). Аляксандр Лукашэнка лічыць недапушчальным, каб удзел Беларусі ў агульнаеўрапейскіх працэсах перакрэсліў усе выгады ад інтэграцыі з Расіяй і іншымі дзяржавамі СНД (“Зв.”, 3.11.09).

2. Перад галоўнай часткай: *Калі цэны будуць павышацца, то павялічацца і сумы падаткаў, якія паступаюць у бюджет* (“Зв.”, 3.09.11). Каб стаць на жыллёвы ўлік, ён [жыхар] і яго сям'я павінны мець ва ўласнасці жылле ў Мінску і Мінскім раёне плошчай не больш за 10 м кв. на чалавека (“Зв.”, 3.09.11). Калі плошча ўласнага жылля ў грамадзяніна дастатковая, тады льготны крэдыт ён не атрымае (“Зв.”, 3.09.11).

3. У сярэдзіне галоўнай часткі: *Аднак сказаць сёння, што ўсе праблемы вырашаны, нельга* (“Зв.”, 3.09.11).

Калі злучальныя слова знаходзяцца не ў пачатку даданай часткі, то коска ставіцца не перад злучнікам (злучальным словам), а перад першым словам даданай часткі: *На працягу ўсёй сустрэчы праводзілася літаратурна-фальклорная віктарына, пераможцы якой атрымалі падарункі* (“ГУ”, 6.10.11). Падчас сустрэчы адбывалася презентацыя чацвёртага нумара часопіса “Верасень”, галоўным рэдактарам якога з’яўляецца Эдуард Акулін (“ГУ”, 6.10.11). Мы толькі і чуем з усіх баку пра разнастайныя дыеты, захоўваць якія сёння стала хутчэй можна, чым карысна (“Зв.”, 3.09.11).

Калі перад падпарадковальнімі злучнікамі стаяць слова **асабліва, нават, толькі**, то коска ставіцца перад гэтымі словамі: *Нават калі ветрана, тут цёпла* (І. Грамовіч). *Люблю раніцай прагуляцца па лесе, асабліва калі ноччу прайшоў дождж* (Я. Скрыган). *Навукоўцы заклікаюць бацькоў не аднімаць у дзяцей магчымасць гуляць з сябрамі ў двары, нават калі гэта і прычыніе нязручласці дарослым* (“Зв.”, 2.09.11).

Коска не ставіцца перад фразеалагізмамі, знешне падобнымі на даданыя часткі: *Я, брат, магу ўсё што хочаши парáіць* (Я. Брыль). *Параўн.: Бяры тут усё, што хочаши* (ужываеца ў прамым значэнні).

Даданая няпоўная частка, якая складаеца з адной толькі акалічнасці-прыслоўя або дапаўнення-займенніка, коскай не аддзяляеца: *Яшка і мне падабаеца. Нават не ведаю чаму* (М. Машара). *I цяпер Васіль стаяў і чакаў, хоць і сам не ведаў чаго* (А. Кудравец). Калі няпоўная даданая частка

знаходзіцца перад галоўнай, то пасля яе можа ставіцца працяжнік: *Ты вось не спіш, бо нечага спалохаўся. Чаго – сам не ведаеш* (І. Шамякін). *Голос знаёмы. Чый – разабраць цяжка* (І. Навуменка).

Калі даданая частка складаназалежнага сказа звязана з галоўнай пры дапамозе састаўных злучнікаў *тamu што, для таго каб, перад тым як, да таго часу пакуль, па меры таго як, пасля таго як*, то коска ставіцца ў залежнасці ад зместу сказа і інтанацыі: *Перад тым як адбіць час, гадзіннік трашкаў, скрыпей, як калодзежны журавель на марозе* (Я. Колас). Калі ж на першую частку ўказаных злучнікаў падае лагічны націск, тады пасля яе ставіцца коска. У такім выпадку слова *тamu, для таго, перад тым, да таго часу, па меры таго, пасля таго* з'яўляюцца ўказальнымі і змяшчаюцца ў галоўнай частцы, а злучнікі *што, каб, як, пакуль* уваходзяць у даданую частку: *Яшчэ да таго, як старыя вярнуліся, у хаце начі збірацца людзі* (І. Мележ). *Нягледзячы на тое, што* сусветна вядомыя мадэлі ўмудраюцца прыходзіць у форму пасля родаў за пару месяцаў, не варта браць з іх прыклад (“Зв.”, 3.09.11).

Коскай не аддзяляецца даданая частка, перад якой ёсьць узмацняльная часціца *i* або адмоўе *не*: *Трэба падумаць і як сустрэць вясну* (І. Шамякін). *Чалавек раслумачыў і дзе знаходзіцца тая ўстанова* (Я. Скрыган). *Важна не што чалавек гаворыць, а што ён робіць.* Параўн.: *Трэба падумаць і пра тое, як сустрэць вясну.*

2. Працяжнік і двукроп’е ў складаназалежным сказе. Працяжнікам могуць аддзяляцца даданыя часткі або частка ад галоўнай, калі яны размешчаны перад галоўнай часткай і супраджаюцца ўзмоцненай інтанацыяй: *Xто птушку пакрыўдзіць – той сам сабе здрадзіць* (П. Панчанка). *Колькі мінула часу ў той барацьбе – ён [Клімчанка] не зауважыў* (В. Быкаў). *Каб быць добрым пілотам – неабходна любіць не толькі неба, але і зямлю, трэба заставацца ў душы рамантыкам і ўмець прыняць рашенне – узяць адказнасць на сябе* (“Зв.”, 7.05.11). *Як людзі з машынамі зараз – так я з каровамі* (“Зв.”, 2.09.11). *Калі не будзе залогавых цэн – не будзе і паўнавартаснага збору* (“Зв.”, 3.09.11).

Двукроп’е ставіцца пасля галоўнай часткі або даданай пры іх лагічным выдзяленні, а таксама тады, калі даданыя часткі раскрываюць сэнс слоў *адно, аднаго* ў галоўнай частцы і паміж імі можна ўставіць слова *a іменна*: *Я хацела толькі аднаго: каб ён хутчэй направіўся і каб больш не лячыць мне яго* (К. Чорны).

3. Знакі прыпынку ў складаназалежным сказе з некалькімі даданымі. На аснове агульных правіл аддзяляюцца або выдзяляюцца даданыя часткі:

а) у сказах з паслядоўным падпарадкованнем: *Кавалак у горла не лезе,*

асабліва як падумаю, што адбіраю апошніе ў сям’і (М. Лужанін). У трэнера спыталі, ці з’явіўся ў апошніх гульнях у каманды харктар, за адсутнасць якога “Дынама” дагэтуль крытыкаваў старшыня федэрацыі Уладзімір Навумаў (“Зв.”, 3.11.09);

б) у сказах з сузалежным падпарадкованнем (пры гэтым абавязкова аддзяляюцца або выдзяляюцца неаднародныя даданыя часткі): *Толькі па дзвюх абгарэлых бярозах, што калісьці стаялі перад хатай, стары пазнаў месца, дзе пражыў усё сваё доўгае жыццё* (І. Шамякін). Таксама трэба аказаць падтрымку сем’ям, якія выхоўваюць дзяцей, маці, якія знаходзяцца ў водпуску па доглядзе дзіцяці, і тым людзям, якія даглядаюць інвалідаў першай групы (“Зв.”, 3.09.11).

Коскай раздзяляюцца і аднародныя даданыя, паміж якімі няма спалучальнага або размеркавальнага злучніка: *Рэжысёр выйшаў перад людзьмі і расцлумачыў, як яны павінны апрануцца, што ўзяць з сабою* (Л. Арабей).

Паміж аднароднымі даданымі часткамі, злучанымі адзіночнымі спалучальнымі (*i, dy*) або размеркавальнымі (*або, ці*) злучнікамі, коска не ставіцца: *Ліза не заўважыла, калі зашарэла нач і неба на ўсходзе пабялела* (К. Чорны). *Сёння, калі стаўка рэфінансавання павялічылася да 27 працэнтаў і інфляцыя з пачатку года крочыць у бок 50 працэнтаў, сістэма будзберажсэння эканамічна не працуе* (“Зв.”, 3.09.11). Аднак пры паўторных злучніках коска паміж аднароднымі даданымі ставіцца: *Вяртаючыся дадому, яна ўспамінала, як яны сустрэліся, і як таварышы дапамаглі ім пасябраваць, і як яна старалася выратаваць яго з бяды* (А. Раткевіч).

У сказах са змешаным падпарадкованнем даданых частак коскі ставяцца ў адпаведнасці з агульнымі правіламі: *У адпаведнасці з народнымі ўяўленнямі лічыцца, што на Дзяды душы продкаў злятаюцца на зямлю, каб даведацца, як жывуць іх начадкі, як захоўваюць радаводныя звычай* (І. Крук).

У складаназалежным сказе з некалькімі даданымі можа ўтварацца збег злучнікаў (злучніка і злучальнага слова). У такім выпадку коска паміж імі ставіцца, калі пропуск даданай часткі, якая пачынаецца другім злучнікам, не парушае структуры ўсяго сказа: *Таня ведала, што, каб яна здолела расказаць усё бацьку, ёй адразу стала б лягчэй* (І. Шамякін). Коска ў такіх сказах не ставіцца, калі ўжываецца парны злучнік *калі – то (калі – дык)*. У такім выпадку пропуск даданай часткі, якая пачынаецца другім злучнікам, немагчымы, бо парушаецца структура ўсяго сказа: *Зеляніна расце і шырыцца з такой шпаркасцю, што калі прыслухацца ўважліва, дык уловіш, як выпростаюцца і цягнуцца каліўцы ўгору, і шасцяць, і перашэптваюцца* (Т. Хадкевіч).

Тэма 9 Знакі прыпынку ў бяззлучнікам складаным сказе

Пытанні для аблмеркавання:

- 1 Коска і кропка з коскай у бяззлучнікам складаным сказе
- 2 Двукроп'е ў бяззлучнікам складаным сказе
- 3 Працяжнік у бяззлучнікам складаным сказе
- 4 Знакі прыпынку ў сказах тыпу *M. Багдановіч: жыццёвы і творчы шлях*

1. Коска і кропка з коскай у бяззлучнікам складаным сказе.

Коска ставіцца, калі прэдыкатыўныя часткі цесна звязаны сэнсам, абазначаюць адначасовыя або паслядоўныя з'явы, вымаўляюцца з пералічальнай інтанацыяй: *Мінулася поле, пачаўся рэдкі лясок* (І. Мележ). *Песні Акуліна глыбока кранаюць душу, іх заўсёды хочацца слухаць* (“ГУ”, 6.10.11). *Паступленне тавару арганізавана некалькі разоў на дзень, асартымент папаўняеца штодзень* (“Зв.”, 3.11.09).

Кропка з коскай звычайна ставіцца, калі сэнсавая сувязь паміж прэдыкатыўнымі часткамі менш цесная або калі ў гэтых частках ёсць свае знакі прыпынку: *I месца тут высокое, пясчаное; на зямле расце сивы, сухі мох, верас; трапляеца каменне, вялікае і малое; шмат валуноў* (І. Пташнікаў). Кропка з коскай ставіцца і ў тым выпадку, калі ў бяззлучнікам складаным сказе выдзяляюцца часткі (групы сказаў, цесна звязаных па сэнсе), а ў межах такіх частак простыя сказы раздзяляюцца коскамі: *Шыбы бразгацелі пад напорам ветру; на дварэ раптам успыхнула маланка, прагрукатаў гром; адразу ж закрычалі неспакойныя галкі ў бярэзнику* (М. Лупсякоў).

2. Двукроп'е ў бяззлучнікам складаным сказе. Двукроп'е ставіцца ў наступных выпадках:

1. Другая прэдыкатыўная частка (ці некалькі частак) паказвае прычыну таго, пра што гаворыцца ў першай (можна ўставіць *бо, таму што*): *Як позна ліпі сёлета цвітуць: было так доўга холадна і хмарна* (П. Панчанка). *Пасля пілінгу лепі 1–2 дні не карыстацца дэкаратыўнымі памадамі: скура павінна аднавіцца* (“Зв.”, 3.11.09).

2. Другая прэдыкатыўная частка (ці некалькі частак) раскрывае, паясняе, удакладняе першую частку або які-небудзь яе член (можна ўставіць *а іменна*): *Толькі ўсюды ёй назва адна: кветкай і часця завеца яна* (А. Кулакоўскі). *З-за такога ажыята жу быў зменены рэжым работы аптэк у Мінску: яны працавалі ў суботу і нядзелью* (“Зв.”, 3.11.09). *Накапленні насельніцтва Беларусі крайне малыя: прыкладна са 100 зрасходаваных рублёў мы толькі 4 рублі накіроўваем у зберажэнні* (“Зв.”, 3.11.09). *Аднойчы нашы супрацоўнікі прыдумалі чарговую віктарыну для чытачоў: трэба было*

на дзіцячым здымку і даволі цьмяным апісанні “апазнаць” таго ці іншага журналіста “Чырвонкі” (“Зв.”, 21.04.11).

3. Другая прэдыкатыўная частка дапаўняе ў першай выказнік, выражаны дзеясловам са значэннем думкі, перажывання, успрыняцця (*адчуў, убачыў, зразумеў, пачуў, заўважыў*): *Апейка раптам скамянуўся, заўважыў: за акном было зусім чорна* (І. Мележ). *Але і Міхail Міхайлівіч, і Яўген літаральна адначасова заўважаюць: у двары адной з хат раскіданы дровы* (“Зв.”, 21.04.11). Такі дзеяслou можа апускацца ў сказе, але яго лёгка можна ўзнавіць; паміж часткамі можна ўставіць злучнікі **як, што**.

У бяззлучніковых складаных сказах падобнай будовы часам назіраецца варыянтнасць, выкліканая рознымі адносінамі паміж часткамі. *Параўн.: Я азірнуўся: на горад паўзла цёмна-шызая хмара з ружова-серабрыстымі беражскамі* (С. Грахоўскі) (падстаўляем *і ўбачыў, што*) і *Я азірнуўся – на горад паўзла цёмна-шызая хмара з ружова-серабрыстымі беражскамі* (у першай частцы – час дзеяння, якое адбываецца ў другой: *калі я азірнуўся...*). Такім чынам, выбар знака прыпынку залежыць ад таго, якія адносіны хоча выразіць у сказе той, хто піша або гаворыць.

4. Другая частка выражает прямое пытанне (у канцы такога складанага сказа заўсёды ставіцца пытальнік): *Я ішоў да возера, але разгубіўся: якою сіяжынкаю падацца?* (Я. Пархута). *А вось глядзіш на гэтые ўзоры адзення з касмічнымі бірулькамі і рушкамі, на гэтые каўбойскага стылю скуранныя боты і сумкі і думаеш: а стануць іх насіць калі-небудзь простыя людзі?* (“Зв.”, 21.04.11).

5. Першая частка з'яўляецца абагульняльной да наступных: *Усё навокал было па-ранейшаму: глуха шумеў лес, нізка над зямлёй плылі хмары* (С. Александровіч).

На ўзор бяззлучніковых складаных сказаў афармляюцца такія сказы, у якіх другая частка – чужыя слова ці думкі, што з'яўляюцца, як правила, агульнавядомымі (прыказка, прымаўка, устойлівы выраз): *Нездарма ж кажуць: сапёр памыляецца адзін раз* (М. Гіль).

3. Працяжнік у бяззлучніковым складаным сказе. Працяжнік ставіцца ў наступных выпадках:

1. Прэдыкатыўныя часткі паказваюць на хуткую змену падзеяй, другая частка паказвае на нечаканы вынік дзеяння, пра якое гаворыцца ў першай: *Раптам бліснула маланка – стала відно, як удзень* (С. Грахоўскі). *За спінай грукаюць дзвёры – за мной выходзіць яшчэ нехта* (“Зв.”, 21.04.11). *Атрымаеш – іх і няма адразу* (“Зв.”, 2.09.11).

2. Першая прэдыкатыўная частка паказвае на час ці ўмову дзеяння, якое адбываецца ў наступнай частцы (частках) (можна ўставіць злучнік **калі**): *Скончацца суніцы, чарніцы – пойдзем у маліны* (У. Мяжэвіч). *Прагнене незабыўнага падарожжжа – выпраўляйцеся “дзікуном” у Паднябесную* (“Зв.”,

3.11.09).

3. Паміж часткамі супраціўныя ці супрацьпастаўляльныя адносіны (можна ўставіць *a*, *але*, *аднак*): *Нас не пужалі цяжкасці – пужала невядомасць* (М. Лупсякоў).

4. Змест другой часткі параўноўваецца са зместам першай (можна ўставіць *як*, *быццам*, *як быццам*): *Слова скажа – салавей пяе* (А. Якімовіч).

5. Другая частка мае значэнне выніку, вываду, заключэння таго, пра што гаворыцца ў першай (можна ўставіць *так што*, *таму*): *Туман быў яшчэ густы – крохаў за дваццаць мала што відаць было* (К. Чорны). *Напалу барацьбы не вытрымлівала і арэна – за хвіліну да заканчэння другога перыяду гульня была спынена з-за разбітай падчас сутыкнення хакеістаў пластыкавай агароджы* (“Зв.”, 3.11.09).

6. Апошняя частка з’яўляецца абагульняльнай у адносінах да некалькіх папярэдніх: *Берагі губляюцца ў смазе і тумане, на іх рассыпаны хаты рыбацкіх пасёлкаў, тоненікія, як запалкі, дымяць трубы кансервавых заводоў – усё здалёк здаецца цацачна маленькім* (С. Грахоўскі).

7. Другая частка (яна з’яўляецца далучальнай) выражает дадатковае паведамленне і пачынаецца словамі *гэта, то, так, такі*: *Над стэпам слаўся нізкі, як туман, дым – то немцы грэліся, ужо не думаючи пра маскіроўку* (У. Дамашэвіч). *I разгарэлася ігрышча – даўно такога не было* (Я. Колас).

У бяззлучніковых складаных сказах з трывма часткамі і больш знакі прыпынку ставяцца на аснове агульных правіл: *I раптам адчуваю: нешта адбываецца ў паветры – яно пачынае калыхацца, ствараючы ледзь улоўнае напружанне* (“Зв.”, 21.04.11).

4. Знакі прыпынку ў сказах тыпу М. Багдановіч: жыццёвы і творчы шлях. Двукроп’е ставіцца ў складаных сказах, калі другая частка ўдакладняе або тлумачыць першую. Такімі, напрыклад, з’яўляюцца лаканічныя формулы знаёмства, загады, каманды і пад.: *Дазвольце пазнаёміцца: ваш калега і сусед – Лабановіч* (Я. Колас). *Знаёмцеся: мой сын... А гэта пан Яраслаў Раубіч* (У. Каараткевіч).

Двукроп’е ставіцца ў назвах загалоўкаў (артыкулаў, раздзелаў навуковых прац і пад.), якія складаюцца з дзвюх частак: першая называе агульную проблему, або месца дзеяння, або асобу, а другая канкрэтныя ўказанае ў першай частцы: *Словазлучэнне: будова і значэнне; BFW (belorussian fashion week – бел.тыдзень моды): мода пачынаецца тут?* (“Зв.”, 21.04.11); *Турызм: тэорыя на практыцы* (“Зв.”, 26.05.11); *Вышэйшая адукцыя: на першым плане веды, а не права на льготы* (“Зв.”, 12.11.11).

Такія падзагалоўкі трэба адрозніваць ад тых, дзе другая частка з’яўляецца падзагалоўкам і пішацца таксама з вялікай літары: *На струнах душы: Жыццё і творчасць Змітрака Бядулі* (І. Навуменка). Кожная частка

такой канструкцыі можа ўжывацца самастойна.

Тэма 10 Знакі прыпынку ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі Пытанні для аблеркавання:

1 Прынцыпы пастаноўкі знакаў прыпынку ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі

2 Адсутнасць знакаў прыпынку ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі

3 Спалучэнне знакаў прыпынку ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі

1. Прынцыпы пастаноўкі знакаў прыпынку ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі. У складаных сказах з рознымі відамі сувязі знакі прыпынку на мяжы частак ставяцца на аснове агульных правіл і залежаць ад тыпу сувязі і сэнсавых адносін паміж часткамі: *Леанід пачырванеў, заблішчэлі слёзы: было сорамна перад таварышамі і крыўдна, што яму не вераць* (У. Шахавец). Гэта самае маладое выданне, яму няма яшчэ і двух гадоў, але яно ўжо мае папулярнасць у чытача (“ГУ”, 6.10.11). Калі ніяк не ўдаецца справіцца з ужо абветранымі, патрэсканымі вуснамі, правядзіце тыднёвы экспрэс-курс: купіце ў аптэцы тлушчавы раствор вітаміну A ў капсулах (па-навуковаму – рэцинол ацэтат) і змазвайце ім вусны некалькі разоў на дзень (“Зв.”, 3.11.09). Часта яго нехта забіраў, гэта мянен спачатку вельмі злавала, але потым я нават узрадаваўся: у Германіі было нямала калегаў-беларусаў, якія з задавальненнем чыталі па-беларуску (“Зв.”, 3.11.09). На павароце ў в. Аса Кобрынскага раёна з аўтамашыны “УАЗ-3303” выпала жыхарка в. Клетышы: вадзіцель, мясцовы жыхар, рэзка павярнуў, і дзверцы кабіны адчыніліся (“Зв.”, 3.11.09). Архіепіскап Гомельскі і Жлобінскі Арыстарх успамінае і такую сітуацыю: у час, калі адны бабулькі добраўтарадкоўвалі будынак і тэрыторыю навокал яго, другія – танцавалі на пляцоўцы, якая знаходзілася ўшчыльнную да храма (“Зв.”, 3.11.09).

2. Адсутнасць знакаў прыпынку ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі. Коска не ставіцца паміж дзвюма прэдыкатыўнымі часткамі, звязанымі спалучальнымі злучнікамі, калі гэтыя часткі:

1) маюць агульную даданую частку: *Вяселле працягвалася і госці не разыходзіліся, бо было яшчэ рана* (І. Кудраўцаў);

2) адносяцца да агульнай часткі, звязанай з імі бяззлучнікам сувяззю: *Раніцай стала ясна: завіруха круціла ўсю ноч і ўсе дарогі пазамятала наглуха* (І. Шамякін).

У складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак можа адбывацца збег

злучнікаў (злучальнага і падпарадковальнага). У такіх сітуацыях трэба адрозніваць некалькі выпадкаў:

1. Адразу пасля злучальнага злучніка размешчана даданая частка, якая адносіцца толькі да галоўнай часткі, перад якой яна стаіць.. У такіх выпадках паміж злучнікамі коска ставіцца: *Пот заліваў вочы, але, каб не выдаць сваёй слабасці, хлопец не кідаў вёслаў* (І. Шамякін). Пропуск даданай часткі не разбурае сэнсу ўсяго сказа.

2. Паміж злучнікамі коска не ставіцца, калі пасля даданай часткі ёсць другая частка падпарадковальнага злучніка (коска ставіцца толькі перад другой часткай парнага злучніка *калі – то (дык), паколькі – то*): *У дзеда Талаша было многа розных праектаў, але паколькі гэта справа мела грамадскі характер, то дзед палічыў правільным перадаць яе на вырашэнне грамады* (Я. Колас).

3. Коскай не аддзяляюцца ад наступнага падпарадковальнага злучніка злучнікі *i, a, ды, але, аднак*, ужытыя ў далучальнym значэнні і вынесеныя ў пачатак сказа: *Аднак хоць у яго быў яшчэ цэлы месяц вольны, ён адчуў: летні адпачынак скончыўся і сорамна яму зараз блукаць без работы* (І. Шамякін).

3. Спалучэнне знакаў прыпынку ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі. Спалучэнне знакаў прыпынку ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак падпарадкоўваецца агульным заканамернасцям: *Працяг школьніх канікулаў – гэта дзейсная прафілактычная мера: контакт перарываеца, і распаўсюджванне інфекцыі запавольваецца* (“Зв.”, 3.11.09); *I галоўнае, ужо абвешчана аб будучым зніжэнні стаўкі рэфинансавання, грошы стануть крыху таннымі і вяртаць крэдыты стане лягчэй* (“Зв.”, 3.11.09); *У выніку ўкраінскія стужкі навін сталі падобныя на зводкі з франтоў: штораніцы можна было даведацца, колькі чалавек заразіліся, колькі шпіталіянцы, колькі памерлі* (“Зв.”, 3.11.09); *Мяркуеца, што яны здзейснілі самагубства, каб не памерці ад голаду: прадуктаў з сабой у мужчын не было* (“Зв.”, 3.11.09); *Прыгадаю толькі, што менавіта адтуль я на ўсё астатніе жыццё вынес для сябе галоўнае правіла: як хочаш, каб да цябе ставіліся людзі, так і ты з імі стасуйся* (“Зв.”, 21.04.11); *Цёмныя сілы ведаюць, чым адпомсціць за знявагу: адымаюць самое паветра ў таго, хто трывала стаяў на зямлі* (“Зв.”, 21.04.11); *Схема крадзяжу была наступнай: электронныя спісыф на зарплату, якія падаваліся банкам праз камп’ютарную сістэму, і іх копіі на папяровым носьбіце, якія зацвярджаліся кірауніцтвам прадпрыемства, мелі адрозненні* (“Зв.”, 21.04.11).

Тэма 11 Знакі прыпынку пры перадачы чужой мовы

Пытанні для абмеркавання:

- 1 Знакі прыпынку пры простай мове
- 2 Знакі прыпынку пры няўласна-простай мове
- 3 Знакі прыпынку ў дыялогу
- 4 Знакі прыпынку пры цытатах

1. Знакі прыпынку пры простай мове. Простая мова падзяляецца на выказаную і нявыказаную. Выказаная простая мова перадае слова, якія былі выказаны ўслых. У словах аўтара могуць быць дзеясловы са значэннем маўлення (*вымавіў, сказаў, запытаўся* і г.д.). Нявыказаная простая мова перадае слова, якія не былі вымаўлены. Таму ў словах аўтара ўжываюцца дзеясловы думкі (*падумаў, успомніў, прамільгнула думка* і г.д.). Пры перадачы чужой мовы слова аўтара могуць знаходзіцца перад, пасля і ў сярэдзіне простай мовы. Выказаная простая мова звычайна запісваецца з чырвонага радка, перад ёй ставіцца працяжнік. Нявыказаная простая мова бярэцца ў двукоссе (кропка ставіцца пасля двукосся, іншыя знакі прыпынку – перад ім).

= Словы аўтара перад простай мовай =

нявыказаная:

А: “П”.

А: “П?”

А: “П!”

А: “П...”

Напрыклад:

Крушинскі пазірае на неба і думае: “Няўжо пойдзе дождж?”
(Зм. Бядуля) – нявыказаная простая мова.

Правадніца папярэдзіла:

– *Спазняемся. Стаянку могуць скараціць. Не адыходзьце далёка*
(І. Шамякін) – выказаная простая мова.

Заўвага! Калі ў простай мове выказана агульнавядовае выслоўе (прыказка, прымаўка, устойлівы выраз), то яна звычайна ў двукоссе не бярэцца, а афармляецца як частка бяззлучніковага складанага сказа:
Нездарма ў народзе кажуць¹: з кім павядзешся², ад таго і набярэшся³
(Г. Шыловіч). *Хораша сказалі людзі¹: лье як з вядра²* (М. Стральцоў).

= Словы аўтара пасля простай мовай =

нявыказаная:

“П”, – а.

“П?” – а.

“П!” – а.

“П...” – а.

выказаная:

– П, – а.

– П? – а.

– П! – а.

– П... – а.

Напрыклад:

“На гэты раз інтуіцыя цябе не падвяла”, – думаў Іван Васільевіч (І. Шамякін). “Няма прычын для панікі ў сувязі са свіным грыпам, у нашай краіне эпідэміі гэтага захворвання няма”, – падкрэсліла Валянціна Качан (“Зв.”, 3.11.09) – нявыказаная простая мова.

– Грыбы пойдуць расці... – першы ў цішыні загаварыў Міхал (І. Пташнікаў).

– Усё гэта рабілася з адной мэтай – бясплатна атрымаць зямельны ўчастак і льготны крэдyt, – адзначыў прадстаўнік Генпрокуратуры (“Зв.”, 23.06.11) – выказаная простая мова.

= Словы аўтара ў сярэдзіне простай мовы =

1. Калі простая мова з'яўляецца адным сказам, то слова аўтара выдзяляюцца з двух бакоў коскай і працяжнікам, пры гэтым другая частка простай мовы пачынаецца з малой літары. У такіх выпадках слова аўтара разрываюць простую мову там, дзе няма ніякага знаку прыпынку або павінна стаяць коска, кропка з коскай, двукроп’е або працяжнік:

“П, – а, – п”.

– П, – а, – п.

Напрыклад:

“Недзе ж тут недалёка, – успомніла Галя, – жывуць нашы сваякі” (А. Кудравец) – нявыказаная простая мова.

– Вырас пад неба, – адказала бабуля, – а дурань як трэба. (І. Сяркоў) – выказаная простая мова.

– Жыхары Мінска, падкрэслю, дастаткова паспяховыя, – адзначыў Павел Радзівонаў, – у масавым парадку рэгістраваліся на тэрыторыі Мінскага раёна (“Зв.”, 23.06.11).

– Я перакананы, што меры, якія ініцыяю Генпрокуратура, – рэзюмаваў суразмоўца, – у перспектыве дазволяць знізіць рынкавы кошт зямельных участкаў на аўкцыёнে (“Зв.”, 23.06.11).

Калі замест слоў аўтара ўжыты пабочны сказ (тыпу *кажа*, *гаворыць*, *сцвярджасе*), то ўвесь сказ афармляецца адпаведным чынам: *Каб* зразумець душу народа, *трэба*, *кажуць*, *пачуць* яго песні. *Зіма*, *сцвярджваючы метэаролагі*, будзе ранняя і лютая.

2. Калі слова аўтара знаходзяцца ў сярэдзіне простай мовы, якая складаецца з некалькіх самастойных сказаў, то яны выдзяляюцца з двух бакоў працяжнікамі. Перад першым працяжнікам ставіцца пытальнік, клічнік, шматкроп’е або коска (у залежнасці ад мэты паведамлення і інтанацыі); перад другім працяжнікам ставіцца кропка, а другая частка простай мовы пачынаецца з вялікай літары. Двукоссе ставіцца толькі ў пачатку і ў канцы ўсёй простай мовы:

нявыказаная:

выказаная:

“П, – а. – П”.	– П, – а. – П.
“П? – а. – П”.	– П? – а. – П.
“П! – а. – П”.	– П! – а. – П.
“П... – а. – П”.	– П... – а. – П.

(калі на месцы разрыву не стаіць коска)

Напрыклад:

“Загараць яны няхай, гроши гэтыя! – думаў Чачык. – Нікуды я не крануся, пакуль бульба ў загарадцы ёсць...” (І. Пташнікаў). “Хоць гэты план мерапрыемстваў ужо зацверджсаны пастановай урада, ён не закрыты, – сказаў Андрэй Тур. – Гэта стратэгічны дакумент на перспектыву, і мы не абмяжоўваемся толькі 133 пазіцыямі” (“Зв.”, 21.04.11) – навыказаная простая мова.

– У семінарью хочаш? – уздыхнула маці. – Там высокія парогі – не на наши ногі. А дзе мы табе грошай возьмем? (С. Александровіч).

– Пасля вайны мы жылі ў вёсцы дружна, як адна сям'я. Ніхто ніколі не разводзіўся, як цяпер, – кажа захавальніца любовіцкай свячы. – Не біліся, не сварыліся (“Зв.”, 23.06.11) – выказаная простая мова.

Калі ў словах аўтара, што разрываюць простую мову, ёсць два дзеясловы са значэннем маўлення або думкі і адзін з іх адносіцца да першай часткі простай мовы, а другі – да наступнай, то пасля слоў аўтара ставіцца двукроп’е і працяжнік, а першае слова другой часткі простай мовы пішацца з вялікай літары:

навыказаная:

“П, – а: – П”.

(калі на месцы разрыву не стаіць коска)

Напрыклад:

выказаная:

– П, – а: – П.

– Перастаньце абодва, – пачаў супакойваць тата і ўжо больш цвёрда сказаў: – Слязьмі гору не паможсаи (А. Пальчэўскі).

Простая мова, якая знаходзіцца ў сярэдзіне слоў аўтара (яна называецца **ўключанай** простай мовай), заўсёды бярэцца ў двукоссе, першае слова яе пішацца з вялікай літары, а перад ёй ставіцца двукроп’е. Пасля ўключанай простай мовы ставіцца коска, калі яна патрэбна па ўмовах кантэксту аўтарскіх слоў (для выдзялення адасобленых членаў сказа, раздзялення простых частак складаных сказаў і г.д.):

A: “П”, –а.

але:

A: “П” і а.

Напрыклад:

Вось пішу: “Жывая, здаровая, хаджу на танцы”, а сама плачу ад сорamu, што хлушу (С. Грахоўскі).

Параўн.: *Начальнік цэха ўстаў, прамармытаў: “Я разумею” і пайшоў да дзвярэй* (Л. Арабей).

Уключаная простая мова не выдзяляецца ніякімі знакамі прыпынку, акрамя двукосся, у наступных выпадках:

1. Калі яна ўводзіцца не дзеясловамі са значэннем маўлення або думкі, а назоўнікамі *слова*, *сказ*, *выраз*, *прыказка* і пад. і выступае ў ролі недапасаванага азначэння да гэтых назоўнікаў: *З крикам “Татка!” дзяўчынкі кінуліся да дзвярэй* (М. Паслядовіч).

2. Калі простая мова выступае ў ролі члена сказа (як правіла, дапаўнення або дзеяніка): *Гэта “Я ніколі не дарую табе” не давала Андрэю спакою цэлы дзень* (Г. Шыловіч).

2. Знакі прыпынку пры няўласна-простай мове. **Няўласна-простая мова** – гэта форма перадачы чужой мовы, калі аўтар перадае “ўнутраную” мову персанажа, зліваючы яе са сваёй. Няўласна-простая мова ў двукоссе не бярэцца: *Цяпер яны глядзелі адзін на аднаго, чалавек і звер. Непрыемны халадок казытнуў па спіне. А што, калі зубр кінецца? Што рабіць? Стравяць? Не маеш права. Ды і зарад не на такога звера. Уцякаць?* Уявіў, як ён, стары чалавек, будзе бегчы, каб схавацца (І. Шамякін).

3. Знакі прыпынку ў дыялогу. **Дыялог** – размова дзвюх асоб. Калі кожная рэпліка дыялога пачынаецца з чырвонага радка, то перад імі ставіцца працяжнік, а самі рэплікі ў двукоссе не бяруцца. Усе астатнія знакі прыпынку ставяцца, як у сказах з выказанай простай мовай:

– *Віктар Дзмітрыевіч, а не паўплывае на вашы планы цяперашняя ўстаноўка на некаторае скарачэннне аб’ёмаў будаўніцтва?*

– *Пра горшае стараюся не думаць* (“Зв.”, 23.06.11).

Калі слова аўтара знаходзяцца перад простай мовай і не маюць у сваім складзе дзеясловаў маўлення, то пасля слоў аўтара ставіцца крапка:

Праз кіламетр матор зачмыхаў, і Баранаў скіраваў на абочыну.

– *Усё, няма бензіну. Вы пачакайце, машыны ўжо ідуць* (І. Жук).

Калі дыялог афармляецца ў адзін радок, то кожная рэпліка бярэцца ў двукоссе. Рэплікі аддзяляюцца адна ад адной працяжнікамі, калі паміж імі няма слоў аўтара: *“Ромачка, давай паспім, набярэмся новых сіл”*. – *“А ў мяне старых яшчэ многа!”* (В. Вітка). Калі пасля рэплікі ідуць слова аўтара, то пасля іх ставіцца крапка і перад рэплікай другой асобы працяжнік не ставіцца: *“Куды ты, Іване?”* – *пытаеца маці. “У кіно”* (Я. Брыль). *“Божухна, колькі ж гадоў прайшло! Як яны прайшли?”* – *пытаюся. “Ну вось, купілі машыну, кватэра новая, купілі ўжо кухню і спальню”* (“Зв.”, 23.06.11).

“П?” – “П!” – “П”.

“П?” – а. “П!”

4. Знакі прыпынку пры цытатах. **Цытата** – гэта даслоўная вытрымка з якога-небудзь тэксту, якая бярэцца ў двукоссе.

1. Калі цытата суправаджаецца словамі аўтара, то яна афармляецца, як нявыказаная простая мова: “*Роднае слова – гэта першая крыніца, праз якую мы пазнаём жыццё і акаляючы нас свет*”, – гаварыў Я. Колас. “*Краіна дае ўсім вам унікальныя стартавыя магчымасці*”, – сказаў Аляксандр Лукашэнка (“Зв.”, 31.05.11).

2. Калі цытата ўводзіцца ў тэкст як арганічная частка сказа, то першае яе слова пішацца з малой літары, а сама цытата бярэцца ў двукоссе: Я. Колас гаварыў, што “*роднае слова – гэта першая крыніца, праз якую мы пазнаём жыццё і акаляючы нас свет*”. Уладзімір Макей адзначыў, што “*кіраўнік дзяржавы неаднаразова падкрэсліваў неабходнасць прыняцця Нацыянальным банкам і ўрадам узгодненых, дакладна вывераных дзеянняў па стабілізацыі сітуацыі на ўнутраным валютным рынку краіны*” (“Зв.”, 23.06.11).

3. Пропуск слоў у цытатах ці абрыў абазначаецца шматкроп’ем: Зрабіўши вызначальны тэмай сваёй творчасці ўзнаўленне падзеяй мінулага, духу далёкіх ад нас эпох, У.С. Караткевіч сформуляваў сваю творчую пазіцыю так: “*Трэба зберагчы народную памяць аб нашых слаўных продках, аб лепіх старонках гісторыі... І кожны, хто ведае..., павінен зберагаць гэтыя падрабязнасці і перадаваць іншым*” (А. Русак).

4. Цытаты, прыведзеныя з вершаваных радкоў і запісаныя ў слупок, у двукоссе не бяруцца:

*Пра адваката Ф. Багушэвіча яго сучаснік Рыгор Семашкевіч сказаў:
На ўсю Беларусь мільён пракурораў
І толькі адзін, толькі ён адвакат.*

(Я. Тарасюк)

Калі вершаваныя цытаты падаюцца ў радко, яны афармляюцца ў адпаведнасці з агульнымі правіламі: *Творы У. Караткевіча якраз і вучаць “не пагарджаць святым сваім мінульым, а заслужыць яшчэ і вартым быць яго”*.

5. Эпіграф у двукоссе не бярэцца:

*Сачыненне
Жыццёвы і творчы подзвіг М. Багдановіча*
Ты ўстаў на лютую сечу
Бітву вечную сонца і хмар,
Узваліў на юныя плечы
Святагораў народны цяжар...
У. Караткевіч

6. У навуковых і даведачных выданнях цытата суправаджаецца спасылкай на аўтара і яго твор (у дужках пасля цытаты або ў канцы старонкі ці пасля ўсяго артыкула): У сучаснай лінгвістычнай науцы вядома некалькі класіфікацый семантычнага суб'екта, якія адрозніваюцца “на ўзоруючу абстракцыі вылучаемых значэнняў, а гэта значыць – па якасці і колькасці кампанентаў класіфікацый” (Ефанова, Л.П. Субъект – базовы компонент

семантической структуры предложения / Л.П. Ефанова. – М., 1991.

Тэма 12 Спалучэнне знакаў прыпынку

Пытанні для абмеркавання:

- 1 Выдзяляльныя і раздзяляльныя знакі прыпынку
- 2 Спалучэнне знакаў прыпынку
- 3 Спалучэнне знакаў прыпынку на канцы сказа

1. Выдзяляльныя і раздзяляльныя знакі прыпынку. Знакі прыпынку паводле сваёй функцыі ў сказе падзяляюцца на раздзяляльныя і выдзяляльныя. Акрамя таго, на пісьме ўжываюцца адзіночныя, парныя (выдзяляюць з двух бакоў) і паўторныя знакі прыпынку.

Раздзяляльныя (няпарныя) знакі прыпынку служаць для раздзялення сінтаксічных адзінак (напрыклад, аднаго аднароднага члена ад другога, простай мовы ад слоў аўтара). Пры гэтым коска і кропка з коскай бываюць адзіночнымі і паўторнымі: *Маладняк штакоў, драздоў, сінічак і іншых маленъкіх птушак вось-вось пачне першыя палёты* (“Зв.”, 31.05.11).

Выдзяляльныя (парныя) знакі прыпынку паказваюць на выдзяленне той ці іншай сінтаксічнай адзінкі (напрыклад, адасобленага азначэння) у структуры сказа. Парнымі з'яўляюцца дужкі і двукоссе. Працяжнік і коска, як ужо адзначалася, выконваюць раздзяляльную функцыю, але яны могуць выступаць і як выдзяляльныя (парныя) знакі прыпынку: *Галіна – так звалі майстра – аказалася дзяўчынай не толькі ўнушальных габарытаў, але і адпаведнага апетыту* (“Зв.”, 3.09.11).

2. Спалучэнне знакаў прыпынку. Пры збегу знакаў прыпынку элемент выдзяляльнага знака можа злівацца з раздзяляльным знакам або “паглынацца” ім. Пры спалучэнні знакаў прыпынку неабходна кіравацца наступным:

1. Коска заўсёды паглынаецца любым знакам прыпынку ў канцы сказа, у тым ліку двукроп’ем (на мяжы частак складанага бяззлучнікавага сказа, пасля абагульняльнага слова пры аднародных членах сказа): *Аднак ёсць і іншыя меркаванні, у якія, несумненна, больш хочацца верыць: у прыватнасці, што антыкрызісныя заходы даюць плён* (“Зв.”, 3.11.09).

2. Калі пасля працяжніка стаяць пабочныя слова, то першая коска апускаецца: *Удасца ім зашыцца ў лес – можа, адарвуцца ад даганяных* (В. Быкаў).

3. Коскі, якія стаяць перад працяжнікам, захоўваюцца: *Адзіны, да каго ён адносіцца з павагай, – гэта, вядома, камандзір* (І. Новікаў). *На думку прысутных, кветка, якую можна назваць сімвалам Беларусі, – валошка*

(“Зв.”, 3.09.11).

4. Коска, кропка з коскай, двукроп’е і працяжнік ставяцца толькі пасля дужак (пры афармленні ўстаўных канструкцый): *Маці, завязаўшы хустку падзявочы (камары ўжо не назалялі), зграбала траву* (І. Мележ).

5. Унутры дужак – пасля слоў ці сказа перад другой дужкай – ставяцца толькі пытальнік, клічнік і шматкроп’е: *Сцяна і памежны кантроль былі ўсталяваны 13 жніўня 1961 г. уладамі ГДР са згоды і пры маральнаі падтрымцы СССР, каб спыніць пераход усходніх немцаў на Захад (праз адкрытыя да 1961 г. межы Берліна з ГДР выехала каля 3 млн чалавек!)* (“Зв.”, 3.11.09).

6. Калі ў пачатку або ў канцы цытаты (простай мовы) сустракаюцца ўнутранае і знешняе двукоссі, то ў друкаваным тэксле яны павінны адрознівацца паміж сабой малюнкам (так званыя “елачкі” і “лапкі”), прычым знешняе двукоссе не павінна апускацца: *Анатоль Анікейчык пісаў пра помнік Янку Купалу ў Аўраў-парку: «У аснову ідэі гэтага помніка я паклаў купалаўскі верш “Брату на чужыне”».*

3. Спалучэнне знакаў прыпынку на канцы сказа. Знак прыпынку, які стаіць у канцы сказа, а таксама двукроп’е ў сярэдзіне сказа заўсёды “паглынае” адзін элемент выдзяляльнага знака: *Што б ні здарылася наперадзе за доўгі летні дзень, але раніца такая, што дзіця: прыносіць усмешку і радасць* (І. Шамякін). Аднак гэта правіла не распаўсюджваецца на дужкі: *Маша ўспомніла запіс у Алесевым дзённіку (учора ён выпадкова трапіў ёй у руку): “У чым паэзія нашага жыцця?”* (І. Шамякін).

Калі ў канцы апавядальнае сказа ў дужках указваеца аўтар або даеца пашпартызація, то кропка ставіцца пасля дужак: *Самы дарагі дыван з'яўляеца не толькі сучасным творам мастацтва, але і каітойным грашовым укладаннем* (“Зв.”, 31.05.11).

Калі скарачаецца цытата, у канцы якой павінен стаяць пытальнік або клічнік, то гэтыя знакі ставяцца пасля дзвюх кропак: *Гэй! узвейце сваім крыллем, арляняты, буйна, бурна..!* (Я. Купала). Параўн.: *Гэй! узвейце сваім крыллем, арляняты, буйна, бурна, на мінульых дзён магіле, над санлівасцю хаўтурнай!* (Я. Купала).

Шматкроп’е пасля працяжніка ставіцца ў дыялогу, каб перадаць маўчанне замест адказу на зварот суразмоўцы:

– Дык што, пайшилі? – запыталася дзяяўчынка.

– ...

– Ну, чаго ты маўчыш?

У канцы пытальных сказаў, якія вымаўляюцца з клічнай інтанацыяй, спачатку ставіцца пытальнік, а потым – клічнік: *Ці ж гэта многа?! Камусьці дарога ў бацькоўства, атрымліваеца, заведама закрыта?!* (“Зв.”, 2.09.11). *A каму не приемна ўвага?!* (“Зв.”, 3.09.11).

У канцы клічных сказаў, якія вымаўляюцца з пытальнай інтонацыяй, спачатку ставіцца клічнік, а потым – пытальнік: *Бачыў ты!?* *Слова нельга сказаць!?* (К. Чорны).

РЕПОЗИТОРИЙ ГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Матэрыялы для практычных заняткаў

Тэма 1. Пунктуацыя як наука

Практычныя заняткі 1

Пытанні для самакантролю:

1. Што вывучае пунктуацыя?
2. Што ўваходзіць у предмет і задачы факультатыва “Практыкум па беларускай мове”?
3. З якімі раздзеламі мовазнаўства звязаны факультатыв “Практыкум па беларускай мове”?
4. Што вы ведаеце з гісторыі ўзнікнення і развіцця пунктуацыі?
5. На якія тыпы падзяляюцца ўсе знакі прыпынку?
6. Назавіце асноўныя правілы ўжывання знакаў прыпынку.

Тэма 2. Працяжнік у простым сказе

Практычныя заняткі 2.

Пытанні для самакантролю:

1. Пры якіх умовах паміж дзейнікам і выказнікам ставіцца працяжнік?
2. Пры якіх умовах паміж дзейнікам і выказнікам не ставіцца працяжнік?
3. Як пунктуацыйна афармляецца пропуск слоў у сказе?
4. Што такое аўтарскі працяжнік?
5. Пры якіх умовах ставіцца спалучальны працяжнік?

Практыкаванні

1. Раствумачце знакі прыпынку паміж дзейнікам і выказнікам.

1. Бацькаў узрост – сорак тры гады. 2. Хлеб у нас свой. 3. Рыгораў сын таксама студэнт. 4. Век зжыць – не мех сшыць (Прык.). 5. Старасць не радасць (Прык.). 6. Уладзік зараз – шмыг у дзвёры! (К-с). 7. Станцыя – хоць куды!

2. Расстаўце знакі прыпынку ў сказах.

1. Патэнцыяльная плошча затаплення выпрацаваных тарфянікаў каля 125 тыс. га (“Зв.”, 21.04.11). 2. Кожны матч як вайна (“Зв.”, 2.09.11). 3. 14 мільёнаў рублёў цана волі (“Зв.”, 12.11.11). 4. Падрыхтоўка кадраў навуковая дзейнасць гэта інвестыцыі ў будучае гэта святая справа (“Зв.”, 21.04.11). 5. Грамадзянская салідарнасць вось дастойны адказ на любое праяўленне

насілля надзвычайныя здарэнні (“Зв.”, 21.04.11). 6. На першым плане працоўныя будні маральнае выхаванне... (“Зв.”, 21.04.11). 7. Адсюль адмоўнае гандлёвае сальда дэфіцыт валюты ў краіне (“Зв.”, 3.11.09). 8. Грош цана такой рабоче (Я. Колас). 9. Гэта наша “паляна” (“Зв.”, 2.09.11). 10. Гэта вельмі адказнае заданне (М. Лынкоў). 11. На першым месцы апынулася ежа на другім асабістым дасягненні на трэцім адпачынак (“Зв.”, 3.11.09). 12. Газета адчувала чытчика а чытчика газету (“Зв.”, 21.04.11). 13. Задача кожнага чалавека захоўваць а не растрachaць сваю жыццёвую энергію (“Зв.”, 21.04.11). 14. Увогуле на грып і вострыя рэспіраторныя інфекцыі ва Украіне хварэюць зараз 250 чалавек з іх 15 тысяч знаходзяцца на стацыянарным лячэнні і 17 чалавек у рэанімацыі (“Зв.”, 3.11.09).

Тэма 3. Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі Практычныя заняткі 3.

Пытанні для самакантролю:

1. Якія члены сказа называюцца аднароднымі?
2. Якія спалучэнні слоў не з'яўляюцца аднароднымі членамі сказа?
3. Пры дапамозе якой сувязі звязваюцца аднародныя члены сказа?
4. Якія знакі прыпынку ставяцца пры аднародных членах, звязаных пры дапамозе злучнікаў?

Практыкаванні

1. Знайдзіце аднародныя члены; вызначце іх сінтаксічную функцыю, да якога слова адносяцца; сродкі сувязі, сэнсавыя адносіны.

1. Цёплы летні вечар павольна і непрыкметна апускаецца над ракой (В.Вольскі). 2. На калгасным полі жыта красавала, кланялася ветру, колас налівала (А.Русак). 3. Школа не адбірае маленства, а прадаўжае яго (В.Вітка). 4. У колер бярозы быў дзед закаханы і белыя яблыні песьці старанна... (В.Вярба). 5. А журавель крычаў, кідаў у ветраны прастор дарэмныя гукі трывогі, махаў і махаў аслабелымі крыламі, пяўся наперад сваёй доўгай выгінастай шыяй, але дагнаць чародку не мог (В.Быкаў). 6. Дзесьці раздаваліся не то раскаты далёкага грому, не то прыглушаныя стрэлы (М.Лынкоў).

2. Расстаўце і раслумачце знакі прыпынку.

1. Найбольш важныя якасці асобы на думку рэспандэнтаў адказнасць разум і прыстойнасць (“ГУ”, 6.10.11). 2. Нашымі сябрамі былі і паштальён і машыніст і вадзіцель (“Зв.”, 21.04.11). 3. Але ж усё амаль як у жыцці дзе заўсёды ёсць месца і марам і здрадзе і каварству (“Зв.”, 21.04.11). 4. А для гэтага патрэбны ці крэдыты ці продаж маёmacі (“Зв.”, 3.09.11). 5. Пакуль мы маладыя маршчынкі не страшныя ні хударлявым ні поўным (“Зв.”, 3.09.11).

6. У імправізаваных майстэрнях вырабляюцца сучаснымі майстрамі абутак і адзенне вікінгаў упрыгожванні даспехі і зброя (“Зв.”, 19.04.11). 7. Яна падрывала чалавечую годнасць берлінцаў бо праішла па сем’ях душах і лёсах (“Зв.”, 3.11.09). 8. З паліц аптэк змялі ўсё не толькі супрацьвірусныя прэпараты але і бескарысныя ў выпадку грыпу антыбіётыкі і парацэтамол (“Зв.”, 3.11.09).

Тэма 3. Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі Практычныя заняткі 4.

Пытанні для самакантролю:

1. Як вызначаецца аднароднасць / неаднароднасць азначэнняў?
2. У якіх выпадках азначэнні з'яўляюцца аднароднымі?
3. У якіх выпадках азначэнні з'яўляюцца неаднароднымі?
4. Што такое абагульняльнае слова?
5. Як расстаўляюцца знакі прыпынку, калі пры аднародных членах ёсьць абагульняльнае слова?
6. Як расстаўляюцца знакі прыпынку, калі пры аднародных членах ёсьць абагульняльнае слова і пабочная канструкцыя?

Практыкаванні

1. Вызначце аднароднасць / неаднароднасць азначэнняў. Расстаўце знакі прыпынку.

1. Шырокая сіняя паўнаводная Прыпяць рассцілаецца вакол акаймаваная белымі пяскамі пляжаў (В.Вольскі). 2. Калі прачынаеца вецер на мядзельскіх родных прасторах шуміць васільковая ніва... (М.Танк). 3. Над шырокім прасторам драмала зімовая ноч і снавалі ў вышыні зялёныя белыя сінія зоркі (В.Быкаў). 4. Плюхала і спакойна цякла рэчка сіняя халодная (К.Чорны). 5. У канцы завулка стаяў трохпавярховы вялікі стary дом (К.Чорны). 6. З агародчыка тугімі густымі хвалівусі млявы пах бэзу (Я.Скрыган). 7. Светла-шэрай з выразным чорным узорам на спіне гадзюка гналася па сцежцы за жабай (В.Вольскі). 8. Ад дарогі да агароджы бегла роўная старанна расчышчаная дарожка (М.Гарэцкі).

2. Расстаўце і растлумачце знакі прыпынку.

1. Не раскоша гора навучыла (А.Бялевіч). 2. Лістападу радуйся і снежню і вятрам асеннім і снягам (П.Панчанка). 3. На латках і вінаград і яблыкі і слівы (П.Панчанка). 4. Полацк і Віцебск Тураў і Пінск Гародня і Заслаўе неацэнныя гістарычныя помнікі наша гісторыя (П.Панчанка). 5. Усё і хмурнае неба і мёрзляя чорная зямля было ахоплена нечым сумным халодным і грозным (К.Чорны). 6. Чыстая вада жоўценькі пясочак на дне прыгожы беражок усё гэта вабіла такой спакусай што маладыя настаўнікі

змушаны былі спыніцца (Я.Колас). 7. Начны лес ціхі ледзь улоўны гул сосен цішыня лясных нетраў адным словам усё настройвала на раздум (М.Зарэцкі). 8. Нават на невялікім участку ў Белавежскай пушчы можна сустрэць да пяцідзесяці парод лесу напрыклад сасну елку дуб бярозу граб клён (В.Вольскі).

Тэма 4. Знакі прыпынку ў сказах з адасабленымі членамі Практычныя заняткі 5.

Пытанні для самакантролю:

1. Што такое адасабленне?
2. Якія члены сказа называюцца адасабленымі?
3. Якія члены сказа могуць адасабляцца?
4. Пералічыце семантычныя і камунікатыўныя ўмовы адасаблення.
5. Пералічыце граматычныя ўмовы адасаблення.
6. Пры якіх умовах адасабляюцца азначэнні?
7. Пры якіх умовах адасабляюцца прыдаткі?

Практыкаванні

1. Расстаўце і растлумачце знакі прыпынку.

1. Надвор'е было ўжо халоднае і пальцы чорныя ад зямлі стылі становіліся непаслухмянымі (І. Мележ).
2. Люблю свой край зялёны і спакойны.
3. Васіль ехаў пануры (І. Мележ).
4. Ён вярнуўся жывы і здаровы (Я. Колас).
5. Векавыя дубы стаяць паважныя спакойныя ў сваёй велічы.
6. Ліеца Нёман сярод гораў поўны сілы і красы (Я. Колас).
7. Уначы прайшоў дождж і зямля вільготная і мяккая здавалася дыхала на поўныя грудзі (І. Шамякін).
8. Я спыніўся аслеплены сонцам толькі на ўзлеску перад полем (Б. Сачанка).
9. Мы ўправіліся з машынай і змораныя павалакліся на кухню (С. Александровіч).
10. Маладыя поўныя надзеі з неадольнай прагай жыцця мы не баяліся ніякіх цяжкасцей (Г. Васілеўская).
11. Абвітая хмелем галінкі і лісце спляліся над галавою так густа што праз іх не магло прабіцца сонца (Б. Сачанка).
12. Стомленая ад бяссоннай ночы старая неўпрыкмет задрамала (І. Гурскі).
13. Заўсёды ціхая і пакорлівая маці гаварыла на гэты раз гучна і рапшуча (М. Ваданосаў).
14. Пакрыўданая дзяўчынка павярнула назад (М. Лынькоў).
15. У вушанцы з зайцевай шкуры ў кожушку ён падобны не то да лесніка не то да фурмана (П. Пестрак).
16. Стаяла Ганна нічога не бачыла нічога не думала жыла ціхай радасцю перадыхнуць (І. Мележ).
17. Я кожны раз даваў сабе слова не хваляваць маці (М. Ваданосаў).
18. Маці дваіх дзяцей яна выглядала яшчэ маладой на свае гады (І. Шамякін).
19. Я люблю Беларусь сваю маці цудоўную! (А. Астрэйка).
20. Хутка з поля прыйшла маці Андрэя Паліна Сямёнаўна (І. Дуброўскі).
21. Ля самай вады і ў вадзе расце

малады лазняк і асіннік любімы корм баброў (В.Вольскі). 22. Сённяшняму чытачу Я. Брыль вядомы як майстар лірыка-філософскіх мініяцюр (П.Дзюбайла). 23. Песня ішла і ішла поруч з маладосцю і сталасцю радасцю і бядой працай і адпачынкам то бадзёрая парыўная то журботная жаласлівая (Ліс).

Тэма 4. Знакі прыпынку ў сказах з адасобленымі членамі Практычныя заняткі 6.

Пытанні для самакантролю:

1. Што такое адасабленне?
2. Якія члены сказа называюцца адасобленымі?
3. Якія члены сказа могуць адасабляцца?
4. Пералічыце семантычныя і камунікатыўныя ўмовы адасаблення.
5. Пералічыце граматычныя ўмовы адасаблення.
6. Пры якіх умовах адасабляюцца акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі зваротамі?
7. Пры якіх умовах адасабляюцца акалічнасці, выражаныя прыслоўямі і назоўнікамі з прыназоўнікамі?

Практыкаванні

1. Расстаўце і растлумачце знакі прыпынку.

1. За садам плыло сонца свецячы Алесю ў твар і літары ў кнізе здаваліся чырвонымі (У.Караткевіч).
2. Жаваранак і шпак співаючы не хаваліся (Я. Брыль).
3. Дзядзька Іван не ўмее сесці і сядзець склаўшы рукі (А.Васілевіч).
4. Хлопец ішоў і ішоў уперад нягледзячы на голад і стомленасць (В.Быкаў).
5. Сёлета пры ўмове добраага надвор'я ўраджай будзе багаты (М.Чарняўскі).
6. Ён выслушаў маўкліва і не падымаючы галавы (І.Мележ).
7. Дзе той чароўны ключык авалодаўшы якім можна было б лёгка адчыніць любую таямніцу чалавечай душы? (М.Лобан).
8. Стары пайшоў нават не адпачыўшы як след (К.Чорны).
9. Там на будоўлі ўсімі больш распараджаўся Міканораў бацька (І.Мележ).
10. Насця рэзка павярнулася і не азіраючыся хутка пайшла па вуліцы (І.Мележ).
11. Пісьменнік не захапляеца выпадковымі з'явамі жыцця не капіруе яго а глыбока асэнсаваўшы падзеі раскрывае заканамернасць гістарычнага працэсу (Л.Арабей).
12. Паліцаі трывожна пераглянуліся а пачуўшы першыя выстралы хутка пакінулі вёску (М.Лынъкоў).

Тэма 4. Знакі прыпынку ў сказах з адасабленымі членамі

Практычныя заняткі 7.

Пытанні для самакантролю:

1. Што такое адасабленне?
2. Якія члены сказа называюцца адасабленымі?
3. Якія члены сказа могуць адасабляцца?
4. Пералічыце семантычныя і камунікатыўныя ўмовы адасаблення.
5. Пералічыце граматычныя ўмовы адасаблення.
6. Пры якіх умовах адасабляюцца дапаўненні?
7. Што такое паясненне?
8. Што такое ўдакладненне?
9. Што такое далучэнне?
10. Пры якіх умовах адасабляюцца паясняльныя, удакладняльныя і далучальныя члены сказа?

Практыкаванні

1. Расстаўце і растлумачце знакі прыпынку.

1. Апрача шуму самавара нічога не чуваць (Зм.Бядуля). 2. Акрамя рыбы ў рэчцы было багата ракаў (М.Лынькоў). 3. Замест адказу матчыны пальцы даволі блізка знаёмяцца з Міколкавым вухам (М.Лынькоў). 4. Над Беларуссю ноч была пажар гуляў замест заранкі (Я.Брыль). 5. Потым ужо асабліва з гадамі людзі не раз прыгадвалі гэта лета (І.Мележ). 6. Толькі адна дарога ды і тая вузенькая вяла ў гэты лясок (Я.Маўр). 7. З самага краю вуліцы па левым баку яе стаяла зусім яшчэ прыстойная хата (Ц.Гартны). 8. Утомленае бяссоннымі начамі і вандраваннем на полі аслабеўшае ад раны цела прасіла сну і цяпла (К.Чорны). 9. Рака спакойная ўчора ўночы выйшла з берагоў (А.Бачыла). 10. Шуміць рака вясёлая жывая (А.Бачыла). 11. Пакрытая мохам яна [зямля] усюды ўзарана пластамі (В.Вольскі). 12. Максіма па прозвішчу Танк забыць я нік не маг паэзія светлага ранку і нашай зямлі калыханка квітнее ў яго мурагу (Я.Колас). 13. На голых дрэвах замест лісця паклалі шэрарь маразы (Я.Колас). 14. Ніхто не спаў апрача малых дзяцей (П.Пестрак). 15. Пагаварыўшы з вучнямі і крыху разагнаўшы іх страх Лабановіч прынёс журнал і пачаў рабіць запіс (Я.Колас). 16. Вакол ападаючы шамацела лісце ўгары маркотна і цягуча шумеў густы вецер (І.Мележ). 17. Надышла ноч халодная і марозная (А.Асіпенка).

Тэма 5. Знакі прыпынку пры пабочных і ўстаўных канструкцыях.

Зваротак

Практычныя заняткі 8.

Пытанні для самакантролю:

1. Якія канструкцыі называюцца пабочнымі?
2. На якія групы падзяляюцца пабочныя канструкцыі паводле структуры?
3. Якія значэнні выражаюць пабочныя канструкцыі?
4. Якія знакі прыпынку ставяцца пры пабочных канструкцыях?
5. Як адрозніць пабочную канструкцыю ад іншых спалучэнняў слоў?
6. Якія канструкцыі называюцца ўстаўнымі?
7. На якія групы падзяляюцца ўстаўныя канструкцыі паводле структуры?
8. Якія знакі прыпынку ставяцца пры ўстаўных канструкцыях?
9. Што такое зваротак?
10. Як пунктуацыйна на пісьме афармляецца зваротак?

Практыкаванні

1. Расстаўце і раслумачце знакі прыпынку.

1. Насаджу каля вёсак сады маладыя каб ты вечна цвіла і ў шчасці расла дарагая мая Беларусь! (П. Панч.). 2. О вецер О ветрык мой ціхі Ну хіба ж ты зычыш мне ліха? (А. Бялевіч). 3. Ах сны летуценні мае залатыя які ж вы саткалі ўзор! (П. Глебка) 4. Эх Валодзя цяжкавата мне (Я. Скрыган). 5. Дзе ты шчасце дзе прапала? (Я. Колас). 6. Ой ты вецер неспакойны дзьмеш ты безустанку (Я. Колас). 7. Гэй вы ідзіце сюды! (К. Крапіва).

2. Расстаўце і раслумачце знакі прыпынку.

1. Дзяўчынка яшчэ хліпала размазвала кулачком па твары слёзы але было відаць паспакайнела. Хліпала мусіць больш таму што не магла яшчэ суняцца (І. Мележ). 2. Коні ведаеце такой старажытнай пароды якую зараз з агнём не знайдзеш (У. Каараткевіч). 3. Хмары паўзлі так нізка што здавалася чапляліся за вяршыні дрэваў (І. Мележ). 4. Заміраў тады хлапчынка і здавалася яму што ён знае як травінка сваю думае думу (Я. Колас). 5. Сашы было не да гэтага харства аднак і яна звярнула ўвагу на такі цуд прыроды (І. Шамякін). 6. Мар'ян аднак не быў настроены так лагодна (У. Каараткевіч). 7. Лясніцкі зайшоў у самы канец вёскі лёг у траву трава там ў рост чалавека і даў поўную волю сваім летуценням (М. Зарэцкі). 8. Ніна раптам спыніла работу яна нешта шыла і сур'ёзна запытала Колькі ў вас зямлі? (М. Зарэцкі). 9. Празрыстыя белыя хмаркі ледзь прыкметна плывуць і здаецца зусім спыняюцца над купкай бяроз якія як сястрычкі стаяць у кружок стуліўшыся верхавінамі (П. Пестрак). 10. Прыйходзяць сюды людзі і кожны ўдзячны крыніцы кожны нап'еца з яе палюбоецца і вядома адпачне душою (П. Пестрак). 11. Здарэнне з Максімам не аддаліла ад яго Веру а наадварот наблізіла (М. Машара). 12. Човен гойдаўся на хвалях і здавалася вось-вось схаваецца пад імі... (М. Ваданосаў).

Тэма 6. Знакі прыпынку пры канструкцыях са злучнікам ЯК

Практычныя заняткі 9.

Пытанні для самакантролю:

1. Што такое параўнанне?
2. Якая канструкцыя называецца параўнальным зваротам?
3. Як на пісьме афармляюцца параўнальныя канструкцыі?
4. Як на пісьме афармляюцца сінтаксічныя канструкцыі, падобныя да параўнальных зваротаў?
5. Як адразніць параўнальны зварот ад даданай параўнальнай часткі?

Практыкаванні

1. Расстаўце і раслумачце знакі прыпынку.

1. Як назойлівия авадні адна за адной круціліся лезлі думкі (І. Мележ).
2. Па нізінах як азёры стаяць шырокія лужыны (Я. Колас). 3. Васіліна для Люды як сястра (Т. Хадкевіч). 4. Хлапчукі сталі як бы сведкамі (І. Навуменка). 5. Усё што ляжала каля рэчкі і за ёю было відно як на далоні (І. Шамякін). 6. Ляціць крупінкі ледзяныя бы ўлетку пырскі дажджавыя (Я. Колас). 7. Такія натуры як Чубар звычайна добра адчуваюць сябе ў калектыве (І. Чыгрынаў). 8. Дубы таполі нібы вежы ў неба ўзносяцца шатром а ў небе зоркі як сняжынкі гарашь мільгаюць і дрыжаюць нібы на сонцы сенажаць дзе росы ззяюць на былінках (Я. Колас). 9. Дзяды і бацькі нашу мову стварылі каб звонка звінела была як агонь (П. Броўка). 10. У гэтых хвіліны яна для яго як маці (І. Навуменка).

Тэма 7. Знакі прыпынку ў складаназлучаным сказе

Практычныя заняткі 10.

Пытанні для самакантролю:

1. Які сказ называецца складаназлучаным?
2. Якія знакі прыпынку ставяцца ў складаназлучаным сказе?
3. Калі ў складаназлучаным сказе ставіцца коска?
4. Калі ў складаназлучаным сказе ставіцца крапка з коскай?
5. Калі ў складаназлучаным сказе ставіцца працяжнік?

Практыкаванні

1. Падкрэсліце граматычныя асновы. Вызначце сродак сувязі частак і сэнсавыя адносіны. Расстаўце і раслумачце знакі прыпынку.

1. Мёрзла і нікла трава але над вадою яна стаяла зялёная і тырчэла з

прыбярэжнага лёду (К. Чорны). 2. Хутка пойдзе дождж і мы вымакнем да ніткі. 3. На лузе жоўклі травы і сохлі без часу кветкі. 4. На ўсходзе заружавела неба але сонца яшчэ не было (Я. Сіпакоў). 5. Ці то сонца свеціць ці то месяц ясны вам смяецца з неба весела і шчасна (Я. Купала). 6. Вечер патроху цішэў і завея ў полі спакайнела (В. Быкаў). 7. На дварэ ўжо цёмна ды яшчэ дождж лье як з вядра (І. Мележ).

Тэма 7. Знакі прыпынку ў складаназлучаным сказе Практычныя заняткі 11.

Пытанні для самакантролю:

1. Які сказ называецца складаназлучаным?
2. Якія знакі прыпынку ставяцца ў складаназлучаным сказе?
3. Калі ў складаназлучаным сказе ставіцца коска?
4. Калі ў складаназлучаным сказе паміж часткамі не ставіцца коска?

Практыкаванні

1. Падкрэсліце граматычныя асновы. Расстаўце і растлумачце знакі прыпынку.

1. Здавалася абоз пройдзе спакойна і нічога не здарыцца (Я. Колас). 2. Толькі пырскі вады ляцелі ва ўсе бакі і горача паблісквалі на сонцы салдацкія спіны (М. Лынькоў). 3. Рыбак быў дзядзька наш Антоні як і работнік адмысловы; а Уладзік пасвіў дзесь каровы, травіў чужыя сенажаці; а дома з дзецьмі была маці (Я. Колас). 4. Узыдзе месяц і ўсё павесялее (А. Кулакоўскі). 5. Скрозь стаяла вада і са стрэх капала (К. Чорны). 6. Яна паспешліва паставіла на стол вячэрну і сама прысела побач (Т. Хадкевіч). 7. У паветры ўжо патыхала чымсьці новым і чулася скорая вясна (Я. Колас). 8. Адзінокія бярозкі жаўцелі між зелені сосен і былі яны самотныя як сіроты (А. Чарнышэвіч). 9. Пужліва стаіць Ганна і сэрца яе калоціцца (І. Мележ).

Тэма 8. Знакі прыпынку ў складаназалежным сказе Практычныя заняткі 12.

Пытанні для самакантролю:

1. Які сказ называецца складаназалежным?
2. Якія знакі прыпынку ставяцца ў складаназалежным сказе?
3. Калі ў складаназалежным сказе ставіцца коска?
4. Калі ў складаназалежным сказе ставіцца працяжнік?

5. Калі ў складаназалежным сказе ставіцца двукроп'е?

6. Якія знакі прыпынку ставяцца ў складаназалежным сказе з некалькімі даданымі?

Практыкаванні

1. Падкрэсліце граматычныя асновы. Вызначце тыпы даданых частак, назавіце сродкі сувязі. Расстаўце знакі прыпынку.

1. Што пасееш тое і пажнеш (Прыказка). 2. На вайне перамагае той хто больш знаходлівы і смелы (І. Мележ). 3. Тут калісьці ў верасні бачылі мы як кацілася знічка з нябёс (У. Караткевіч). 4. Нядобра, што ўсё гарачэй пякло сонца (І. Мележ). 5. Выгляд яго быў такі, што быццам ён заўсёды працаваў тут (Я. Брыль). 6. Усё, што мог знайсці і прачытаць пра мора, Кузъменка прачытаў (В. Хомчанка). 7. Усё, што сабралася ў Сцяпане Фёдаравічу за горкія дні адступлення, рабіла яго нястомным, не давала спакою ў гэтыя дні (І. Мележ).

2. Падкрэсліце граматычныя асновы. Расстаўце і растлумачце знакі прыпынку.

1. З высокага ўзгорка над возерам дзе стаіць невялікая вёсачка вельмі добра відна гэтая дарога (Я. Колас). 2. Усё што створаць і стварылі рукі спачатку толькі думкамі было (С. Грахоўскі). 3. Шмат з тых хто сэрцу дорагі і блізкі так і застыў у белых абелісках (А. Бачыла). 4. Чаго не згубіў таго не знайдзеш (Прыказка). 5. У пахучым куфры важка ўсё ляжала што сама бабуля працай рук прыдбала (Л. Геніюш). 6. Даць хачу імя такое сыну каб заўсёды памятаць ён мог пра бацькоў і пра сваю Айчыну пра сыноўні перад імі доўт (Я. Непачаловіч). 7. Настала ноч такая сладкая якой і ў маладосці не было (К. Кірэнка). 8. Чамусьці сёння цішыня такая што сесці хочацца і патужыць (У. Караткевіч). 9. Памятаю як лёгка ўздыхнулася пасля размовы з настаўніцай. 10. З высокага ўзгорка над возерам дзе стаіць невялікая вёсачка вельмі добра відна гэтая дарога (Я. Колас).

3. Расстаўце і растлумачце знакі прыпынку.

1. Вітаю ўсіх я шчырым сэрцам стаяць на месцы хто не хоча хто ў далі новая імкненіца хто сцежкі новая ўсё топча (У. Дубоўка). 2. Калі парою лістападу ў вырай птушкі адлятаюць яны ў дубровах пакідаюць свае вясновыя напевы каб не згубіць іх недзе часам у хмарным небе на чужыне (М. Танк). 3. Ёсьць куток на зямлі дзе крыніцы звіняць з трыснікамі гавораць азёры дзе на кожнай сцяжыне курганы стаяць векавечным паросламі борам (М. Танк). 4. Я люблю пазіраць туды дзе шумяць каласамі шырокія нівы або рассцілаюцца бясконцыя зялёныя лугі (Я. Колас). 5. Я ўсё прыгадаў і хачу каб і ты пачуў як на грэбліах звіняць капыты як ціха спяваюць дзяўчатах хачу каб успомніў начлежны касцёр і зорнага неба высокі шацёр (С. Грахоўскі). 5. Міколка з дзедам спяшаючыся пайшлі ад таго месца дзе вызвалілі яны ад смерці чалавека якога яны нават не ведалі пра імя якога не чулі ніколі

(М. Лынкоў). 6. Алёша падхапіўся быццам яго ўкалолі ці прыпяклі стаў на калені і заліўся чырванню не ведаючы што рабіць як знаёміца як пасля ўсяго што дырэктар ведае што пачуў тут глядзець яму ў вочы (І. Шамякін). 7. Калі дзверы адчыняцца ён найперш запытае ці тут жыве той хто яму трэба (В. Быкаў).

Тэма 9. Знакі прыпынку ў бяззлучнікам складаным сказе Практычныя заняткі 13.

Пытанні для самакантролю:

1. Які сказ называецца бяззлучнікам складаным?
2. Калі ў бяззлучнікам складаным сказе ставіцца коска, крапка з коскай?
3. Калі ў бяззлучнікам складаным сказе ставіцца працяжнік?
4. Калі бяззлучнікам складаным сказе ставіцца двукроп'е?

Практыкаванні

1. Расстаўце знакі прыпынку. Падкрэсліце граматычныя асновы. Вызначце сродкі сувязі, тыпы частак і харектар адносін паміж імі.

1. Надыходзіў вечар змяркалася. 2. Народу і праўда прыбывала плошча запаўнялася вазамі людзьмі ўсё гусцей і гусцей становілася ўсё цясней рос шум гоман крыкі (І. Мележ). 3. Недзе ўгары свяціла негарачае сонца вяршаліны елак ціха гарэлі ў ягоных бліскучых промнях (В. Быкаў). 4. Кажуць людзі ў год раз ночкай з гуслямі дзед з кургана як снег белы выходзіць (Я. Купала). 5. Кукавала зязюля ў зялёным лесе гадавала матуля дачушку Алесю (Я. Купала). 6. Як мары белыя бярозы пад сінявой начной стаяць у небе зоркі ад маразу пахаладзеўшыя дрыжаць (М. Багдановіч). 7. Мы адчуулі вяртаюцца птушкі дадому (К. Кірэнка). 8. Над полем над гаем над змучаным краем пракоціца вестка няма больш вайны (Я. Колас). 9. Доўга не мог заснуць Міхась клапатлівыя думкі змянялі адна адну (А. Пальчэўскі). 10. Але Савось здаволена ўсміхаецца ў кошыку грыбы як на падбор (М. Лупсякоў).

Тэма 9. Знакі прыпынку ў бяззлучнікам складаным сказе Практычныя заняткі 14.

Пытанні для самакантролю:

1. Які сказ называецца бяззлучнікам складаным?

2. Якія знакі прыпынку ставяцца ў бяззлучнікам складаным сказе?
3. Чым трэба кіравацца пры расстаноўцы знакаў прыпынку ў бяззлучнікам складаным сказе?

Практыкаванні

1. Расстаўце і растлумачце знакі прыпынку.

1. Прасторы нябёсаў зарой палынеюць сінеюць азёры бары зелянеюць гамоняць палеткі... (П. Броўка).
2. Нездарма ў нас кажуць лес і вада брат і сястра (В. В.).
3. Няма лесу няма жыцця (А. Чарнышэвіч).
4. Ёсць куток на зямлі дзень адзін пражывеш назаўсёды цябе зачаруе (М. Танк).
5. У вачах хлопчыка ззяла радасць ён выканоў сакрэтны абавязак (Зм. Бядуля).
6. Андрэй зірнуў на неба чорная хмара вісела амаль над ім (А. Чарнышэвіч).
7. Вечер загуляе хвойнік лозы гнуцца (Я. Колас).
8. Шасцяць у калоссі сярпы сцяною дабро залягло кладуцца снапы на снапы такога жніва не было (Я. Колас).
9. Рака сама па сабе яшчэ не рака яна жыве далінай берагамі грунтовымі водамі (В. Якавенка).
10. Над зямлёю драмала поўнач за лесам ціха гаманіла рэчка дарогі спалі ў мокрых палях (К. Чорны).
11. Пайдзі лугамі ў поўдзень светлы ўвесь твой край як сад цвіце (П. Прыходзька).
12. Заданне адказнае трэба з Масквы даставіць атрадам наказ баявы (П. Глебка).
13. Авёс ад прастою паламаўся не можна жаць (І. Мележ).
14. Міколка агледзеў вагон няма дзеда (М. Лынъкоў).
15. Я ішоў да возера але разгубіўся якой сцяжынкаю падацца? (Я. Пархута).

Тэма 10. Знакі прыпынку ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі

Практычныя заняткі 15.

Пытанні для самакантролю:

1. Які сказ называецца складаным сказам з рознымі відамі сувязі?
2. Якія знакі прыпынку ставяцца ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі?
3. Чым трэба кіравацца пры расстаноўцы знакаў прыпынку ў складаным сказе з рознымі відамі сувязі?

Практыкаванні

1. Расстаўце знакі прыпынку. Падкрэсліце граматычныя асновы.

Вызначце тып сказа і характеристар сэнсавых адносін паміж часткамі.

1. Неўзабаве яны трапілі на сцежку і яна прывяла да хаткі лесніка што была на краі балота.
2. Бацька шкадаваў што няма маці ў такі цяжкі час але ён спадзяваўся што яна хутка прыйдзе.
3. Шэррань знікла як бы яе і не было а

сонца расплюшчыла шырока вочы ды глянула на палі вакол і ўсё скроль закіпела снег адруз з узгоркаў памчалі ручайні (П. Броўка).

2. Расстаўце знакі прыпынку.

1. Жыта там родзіцца на дзіва як едзеш між хлябоў вясною ў іх конь хаваецца з дугою (Я. Колас). 2. У лесе глуха цесна стала і смуткам цісне лес Міхала і нейк маркотна ў гэтым боры душа імкнецца на прасторы і вочы просяць свету волі (Я. Колас). 3. Ранняй вясной калі падсохлі груды распушыліся вербы і зацінькалі сініцы ў набраклых гаях Раман Салавей з партызанскіх хутароў дзе ён туляўся ўсю зіму выправіўся адведаць Ганну (С. Грахоўскі). 4. Звоняць ручайні а на вачах слёзы зелянеюць пожні а на сэрцы чорна (П. Броўка). 5. Мы злучылі далоні. Мы знаем гэтай дружбы не знішчыць агнём (М. Танк). 6. Гэта надало настаўніку смеласці і ён папрасіў слова каб выказаць свой погляд на праграму далейшай працы (Я. Колас). 7. Пачакаўшы крыху мы падышлі да таго месца дзе мядзведзь увайшоў у ваду (В. Вольскі). 8. Далей ад берага там дзе глыбей вада здаецца сіняй (В. Вольскі). 9. Над полем над гаем над змучаным краем пракоціцца вестка няма больш вайны (Я. Колас). 10. Як мары белыя бярозы пад сінявой начной стаяць у небе зоркі ад маразу пахаладзеўшыя дрыжаць (М. Багдановіч).

Тэма 11. Знакі прыпынку пры перадачы чужой мовы **Практычныя заняткі 16.**

Пытанні для самакантролю:

1. Што такое простая мова?
2. Што такое выказаная простая мова?
3. Што такое нявыказаная простая мова?
4. Якія знакі прыпынку ставяцца пры простай мове?
5. Што такое няўласна-простая мова?
6. Якія знакі прыпынку ставяцца пры няўласна-простай мове?
7. Якія знакі прыпынку ставяцца пры дыялогу?
8. Якія знакі прыпынку ставяцца пры цытатах?

Практыкаванні

1. Расстаўце знакі прыпынку.

1. Малайцы, хлопцы! пахвальвае іх Сцёпка Вучыцца гуртам працеваць (Я. Колас). 2. Ведаеш, мама, каго я прывяла? весела сказала дачка і таемна прашаптала Гэта той самы госьць, якога мы ўсе калісьці вызвалілі ад немцаў (Я. Маўр). 3. Параска выйшла наперад і, надаўшы твару выраз сур’ёзнасці і дасціпнасці, прамовіла Канцэрт скончаны (Т. Хадкевіч). 4. Вы жывяще ў

чароўным краі сказаў мне летась стары масквіч Я шмат бачыў харошых мясцін, але прыгажэйшых за беларускія лісіны не сустракаў (У. Мяжэвіч). 5. Па справе ці так? Вярнуўся во... Чуў... Ну і што рабіць надумаў? Была б шыя – хамут знойдзеца (А. Асіпенка). 6. Куды ты, Іване? пытаеца маці У кіно (Я. Брыль). 7. Адказвайце, можа, на другое пытанне хоча спагадаць настаўніца Не, чаму ж, я буду адказваць так, як пытанні стаяць у білеце (Я. Брыль).

2. Расстаўце і растлумачце знакі прыпынку.

1. Такі скарб каторы ніхто і ніколі адабраць ад нас не здолее пісала Цётка гэта любоў да бацькаўшчыны да свайго народу да роднай мовы... Паэтэса падкрэслівала што мова быццам цэмент звязвае людзей. Яна дае ім найлепшы спосаб разумець адзін аднаго адной думкай жыць адной долі шукаць (У. Юрэвіч). 2. Адзначаючы асаблівасці псіхалагічнай прозы Кузьмы Чорнага Барыс Сачанка сцвярджаў што ў яго кнігах ... ёсць подых часу ў які жыў пісьменнік ёсць праўда жыцця ў іх ёсць мастацкае слова (Р. Шкраба). 3. Творы К. Крапівы таксама як творы Я. Купалы і Я. Коласа давалі людзям веру ў тое што крывавы боль не вечны калі ў грудзях агонь жывы (Я. Маўр).

Тэма 12. Спалучэнне знакаў прыпынку

Практычныя заняткі 17.

Пытанні для самакантролю:

1. На якія групы падзяляюцца ўсе знакі прыпынку?
2. Чым трэба кіравацца пры спалучэнні знакаў прыпынку ў сярэдзіне сказа?
3. Чым трэба кіравацца пры спалучэнні знакаў прыпынку ў канцы сказа?

Практыкаванні

1. Расстаўце знакі прыпынку.

1. У зімовы час зубры трymаюцца такой мясцовасці дзе лягчэй хавацца ад халоднага ветру і дзе снег не такі глыбокі (В. Вольскі). 2. Настаўнік занепакоіўся калі ўбачыў што два хлопчыкі чамусьці адсталі і прapanаваў вярнуцца пашукаць іх (П. Кавалёў). 3. Толькі цяпер калі ранак настаў бачым як няўдала мы выйшли да дарогі ўсё тут вядома праглядаеца прастрэльваеца да самага лесу (А. Адамовіч). 4. Мая зямля гэта залатыя палі збажыны з сінімі вочкамі васількоў светлыя ад бяроз гаі што аглюхлі ад птушынага звону і пушчы падобныя на гатычныя храмы пушчы дзе горда нясуць свае кроны алені (У. Караткевіч). 5. Стaю ў глыбокім задуменні гляджу на зоры над Крамлём што свету шлюць свае праменны гараць

рубінавым агнём (П. Броўка). 6. У поўнай сіле сваёй цвітуць летнія кветкі і трава адрастae пасля касы а сэрца чуе што не так ужо гудзе пчала над жоўтым малачайнікам і вада ў рэчцы плыве здаецца цішэй (К. Чорны). 7. Пачуўся званок і Серж горда ўвайшоў у клас з усмешкай паглядаючы на ўсіх (К. Чорны). 8. Пасека гэта ж цудоўная гаспадарка дзе дружба чалавека з прыродай яднаеца недзе ў самым сонцы (П. Пестрак). 9. Той дзень лічы завянуў пустацветам қалі ты пяць хвілін пашкадаваў каб дзесям паказаць куточак свету і хараство людзей і дрэў і траў (П. Панчанка). 10. Дрыжачай рукой націскае Андрэй на бліскучы рэгулятар напружваеца сам як магутны паравоз і радасны прыслухоўваеца як хліпае гарачае вада ў широкіх паравозных трубах (М. Лынъкоў). 11. Зося ўявіла як яна қалі-небедзь адчыніць дзвёры ўрачыстага ў гэты дзень класа і крыху збліжаная пойдзе да стала пад цікаўнымі поўнымі захаплення позіркамі вучняў і гарачая хвалія наплыла на яе сэрца (У. Карпаў). 12. Грыбаед ішоў поруч з кабылкай прытомлены Валодзька сядзеў на дровах недаспаўшы ўранку хлопчык драмаў і бацька ўсё азіраўся каб той сонны не зваліўся пад полаз (В. Быкаў).

РАЗДЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

Тэставыя задані

Знакі прыпынку ў простым і складаным сказах

1. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў *абавязкова* ставіца працяжнік:

- 1) Журавіны на зялёным імху _ што пацеркі.
- 2) Цёплыя, сардэчныя ўспаміны _ самы лепшы помнік на зямлі.
- 3) Найлепшы для чалавека доктар _ лес.
- 4) Жыць з бацькамі ў згодзе _ прызначэнне лёсу.
- 5) Летняе неба _ ў дымнай смузэ.

2. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў *абавязкова* ставіца працяжнік:

- 1) Жывая мова _ багацейшая за любы, нават самы поўны слоўнік.
- 2) Яблыні ў маі _ нібы нявесты.
- 3) Пчальнік _ гэта месца, дзе стаяць вуллі з пчоламі.
- 4) Ужо немаладога веку чалавек _ наш доктар.
- 5) Вудзіць рыбу зімовым марозным днём на скаванай лёдам рацэ _ цікавы занятак.

3. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў *абавязкова* ставіца працяжнік:

- 1) Паляванне на грыбы _ прыемнае правядзенне часу.
- 2) Лісце на дрэвах _ зялёнае, жывое.
- 3) У гэтай красуні зубы _ як стада белых авец.
- 4) Жнівень _ месяц зарніц, лясной цішыні.
- 5) Маё вялікае і даўняе жаданне _ ва ўсім будзённым бачыць хараство.

4. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў трэба паставіць коскі:

- 1) Трэба няспынна ісці_ ды ісці, несці скарбы ў жыццё, каб іх мець у жыцці.
- 2) Не толькі радасць і духмяны мёд прыносілі пчолы_ але і шмат клопатаў.
- 3) Восенню дождж пахне бульбоўнікам_ і яблыкамі, і пераспелымі слівамі.
- 4) За густой заслонай дажджу не было відаць ні сасонніку_ ні дубоў каля рэчкі.
- 5) Легла ўсё да сэрца блізка_ колас, важкі і тугі, і ўсмешка, і калыска, і

асенняя стагі.

5. Адзначце сказы з прапушчанымі знакамі прыпынку:

- 1) Вясной кожны раз усё іначай пахне і свеціць, і плыве.
- 2) Дзікі перарылі ўсю паляну ў пошуках ежы раслін, каранёў, насякомых і лічынак.
- 3) Абяцаў я калісьці табе падарыць усе мары і сны, усе скарбы і кветкі зямлі.
- 4) Мядзведзь павярнуўся і скаціўся з дарогі ў густы зарослы крапівую і маліннікам, перавіты хмелем алешнік.
- 5) Над паплавамі слайся шызы, настоены на водары атавы і спелага жыта туман.

6. Адзначце сказы з прапушчанымі знакамі прыпынку:

- 1) Усё навокал тое ж, як і ў кожную вясну і адліга, і лужыны, і ласкава-зябкая свежасць сакавіцкіх вястроў.
- 2) Абагнуў сяброў ручай, выслізнуў з-пад самых ног, знік, прапаў, зашыўся ў мох.
- 3) Замірае, сціхае мая залатая дуброва, асыпае, скідае на дол свой задумлівы ўбор.
- 4) Хлопцу ўсё часцей успаміналася роднае сяло ды клён пад акном бацькавай хаты, ды цёплыя рукі матулы.
- 5) Сонечная, ясная звонкая ад спеву птушак раніца.

7. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў трэба паставіць коскі:

- 1) Дзяціства _ ды юнацтва найбольш грунтоўна фарміруюць асобу чалавека.
- 2) Стройныя _ зялёныя бярозкі расплялі танюсенькія коскі.
- 3) Я люблю легенд дасціпны сказ і народ свой, кемлівы _ і здольны.
- 4) Дзеці вераць шчыра чалавеку _ і дрэву, і зверу.
- 5) То выблісне маланка на міг адзіны _ то зыркне, хоць пагляд хавай.

8. Адзначце сказы, у якіх неабходна выдзеліць знакам і прыпынку акаличнасці:

- 1) Завіруха гула не змаўкаючы.
- 2) Вільготная свежасць паветра настоена на водары начных прыгажунь белых фіялак.
- 3) Бадзёрая, з дажджынкамі на вейках прыходзіш ты да мяне ў адведкі.
- 4) Трактар дайшоў да канца палетка і завярнуўшыся заняў новыя барозны.
- 5) Мінула ноч – і цемра расплылася рассунуўшы прасторы над зямлёй.

9. Адзначце сказы, у якіх неабходна выдзеліць знакамі прыпынку прыдаткі:

- 1) На самым пачатку вераснёўскай раніцы мяне сустрэлі выбегшы з бору крэпкія чорнагаловыя баравікі.
- 2) Дзесяцігодка для яе яшчэ нявопытнай настаўніцы – гэта нешта таемнае, нязведанае.
- 3) Ліда пляменніца за якія тры-чатыры гады стала дарослай дзяўчынай.
- 4) У калядныя вечары людзі апрача дробязных, неістотных хатніх спраў нічога не рабілі.
- 5) Самай выдатнай фігурай Адраджэння быў Францыск Скарына сын купца з Полацка.

10. Адзначце сказы, у якіх выдзеленыя слова адасабляюща:

- 1) Свято быццам бы нараджалася ў самой хаце і не змяічаючыся там белымі слупамі стаяла ў вокнах.
- 2) Безліччу зорак-іскрынак пералівалася на сонцы гладкая, ледзь-ледзь зацирушаная макраватым снегам крыга.
- 3) Увесь месяц за выключэннем сямі-васьмі дзён ішлі халодныя дажджы.
- 4) Міця самы старэйши сын нарадзіўся яшчэ на дзедавай сялібе.
- 5) Нумар кватэры Марыя запомніла і не запісаўши яго.

11. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў абавязкова ставіцца працяжнік:

- 1) Кожны з нас _ адказны за лёс краіны.
- 2) Вочы маці _ акно вечнасці.
- 3) Восень _ прыдумаць лепшай нельга.
- 4) Срэбранны месячык _ што серп, хораша свеціць ён з неба.
- 5) Выдатны доктар _ мая сястра Вольга.

12. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў ставяцца коскі:

- 1) Глухая _ мёртвая цішыня ляжала над полем.
- 2) Чайкі-рыбаловы лёталі над намі _ і над ракой _ і над лугам.
- 3) Увесь гэты дзень, цэлы вечар _ іnoch не меў Максім супакою.
- 4) Па празрыстым _ вымытым пасля навальніцы небе плылі сінія-сінія воблачкі.
- 5) Спаў ён на шырокай _ непафарбованай лаўцы.

13. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў ставяцца коскі:

- 1) І раптам сярод іншых паперак рука мая натрапіла на _ складзены ў чатыры столкі _ аркуш пергаменту.
- 2) З выгляду спакойны і стрыманы _ Даніла Мікалаевіч у душы

хваляваўся не менш за маёра.

3) У мяне з'яўляецца адна думка _ падаць у гэтую камісію свае запіскі і лісты.

4) Жыццярадасны, вясёлы, па натуры аптыміст _ Пятро Пятровіч любіў пасмияцца, пажартаваць.

5) Усё навокал жыло і варушылася _ сагрэтае цяплом веснавога дня.

14. Адзначце сказы, у якіх неабходна выдзеліць знакамі прыпынку азначэнні:

1) Маладыя, поўныя надзеі, з неадольнай прагай жыцця мы не баяліся ніякіх цяжкасцей.

2) З ранку да вечара сонца плавае ў блакіце шчодра адорваючы зямлю ласкавымі промнямі.

3) Увесь дзень за выключэннем перапынку на абед быў прызначаны агляду гаспадаркі.

4) Не надта ўезджаная дарога вужакай вілася паміж укрытага інеем арэшніку.

5) Бярозкі ледзь кранутыя пазалотай восені нібы дапамагалі сонцу праганяць з лесу змрок.

15. Адзначце сказы, у якіх знакі прыпынку пастаўлены правільна:

1) Восенню дрэвы, быццам зацвілі залацістымі кветкамі.

2) Голас Аленкі звінеў, як ручаёк.

3) Убранне кожнай птушцы прыроды здолела пашыць, няхай на ўсё жыццё адзіны, ды гарнітур, як мае быць.

4) У зімовыя дні сядзіць дзяўчына за кудзеляй, як кветка, і вядзе нітку за ніткай.

5) Амаль кожны верш Янкі Купалы мы разглядаем, як дзённік-споведź, па якім можна ўзнавіць шлях паэта.

16. Адзначце сказы, у якіх набраныя курсівам слова выдзяляюцца коскамі:

1) Расказы пра чароўнасць возера Нарач ішлі ад паселішча да паселішча і *нават* даходзілі да іншых краін.

2) Мне *здаецца*, што няма больш прыгожых мясцін, чым у нашым азёрным краі.

3) Я *напрыклад* прынцыпова ніколі не крытыкую сваіх прыяцеляў.

4) Як ні цяжка *дачушка*, а душу беражы.

5) У гутарцы старшыня *як кажуць* браў ініцыятыву ў свае руکі.

17. Адзначце сказы, у якіх набраныя курсівам слова выдзяляюцца коскамі:

1) Сцёпка адчуў, што дарога не такая ўжо лёгкая рэч, як гэта яму здавалася дома.

2) Адным словам было мне ад дзядулі і на арэхі, і на абаранкі.

3) Грыбоў было мала, пашанцевала натрапіць толькі на апенькі.

4) Выйсці з гэтага тупіка як мне здавалася было зусім немагчыма.

5) Веру вам каміны Хатыні, вас ні жах, ні агонь не скарыў.

18. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў трэба паставіць коскі:

1) Мяне да нашай хаты _ як ветрам панесла.

2) З чорнага _ як грак _ чыгунка я ўзяў цёплую бульбіну, адкусіў кавалачак, затым торкнуў відэлец у рудую скварку.

3) Вынішчаем лясы, і пачуцці, і светлыя слова, што _ як матчына песня _ за сэрца бяруць.

4) Сцяпана Баравіцкага ведалі _ як адважнага партызана, а пасля вайны паважалі _ як разумнага, руплівага гаспадара.

5) Хворая _ як хворая. Такіх ён бачыў сотні.

19. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў трэба паставіць коскі:

1) Стася вабіла своеасаблівая гармонія сялянскіх песен _ і яны пазней сталі зернем яго оперы «Галька».

2) Пад вечар спыняе свой звон неабдымная шырыня летняга дня _ і кладзецца на зямлю цішыня.

3) Яшчэ дзён колькі _ і май уступіць у свае правы.

4) Налятаў віхор з навальніцою _ ды не гнуўся дуб перад бураю.

5) Колькі хараства _ і колькі мудрага задумення!

20. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў трэба паставіць коскі:

1) Жаўтком міргне нядрэмны святлафор _ і я спынню сваё таксі.

2) Пад напорам буры рыпелі кроквы _ і глуха стагналі сцены.

3) Беларуская зямліца мяне ўзгадавала _ а маці на мове беларускай песні мне спявала.

4) Чалавецтва прайшло вялікі шлях _ і гэты шлях нас вучыць мудрасці.

5) Сяло _ і бацькова хата.

21. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў абавязкова ставіцца працяжнік:

1) Сапраўдная варажбітка _ гэтая невялічкая птушка зязулька.

2) Пабудаваць свой дом _ важная справа.

3) Каліна _ як полымя.

4) Родная зямелька _ ўсім самая мілая.

5) Бары і дубровы _ краса Беларусі.

22. Адзначце сказы з прапушчанымі знакамі прыпынку:

1) Сакавік – час ледзяшоў і першых нашых красак упартага прабіснегу, ціхай сон-травы, вірлавокіх пралесак.

2) Пахла ў гэтым двары мятай і свежай сасной, і ліпавай квеценню.

3) Вясной і ў пачатку лета лясы Белавежскай пушчы поўныя кіпучага жыцця, птушынага спеву і гоману.

4) Доўга яшчэ спрачаліся прыводзіліся розныя прыклады, факты, аднак да адзінай думкі не прыйшлі.

5) Бруснічнік рос у лагчынах, на купінах, на старых парослых мохам пнях.

23. Адзначце сказы, у якіх набраныя курсівам слова адасабляюща:

1) Вецер *нібы* *знарок* пазганяў хмары з неба.

2) Нам трэба было стаяць *не дыхаючы*.

3) Я вярнуўся ў пакой і *не запальваючы* *свечкі* сеў на ложак.

4) За паваротам машина спынілася перад *ярка асветленай* хатай з верандай.

5) Паслядоўнікі язычніцтва *ці паганскіх* *вераванняў* пакланяліся мнству багоў, ушаноўвалі свяшчэнныя камяні, узгоркі, крыніцы, вытокі рэк, прыродныя стыхіі, нябесныя свяцілы.

24. Адзначце сказы, у якіх набраныя курсівам слова (словазлучэнні, сказы) трэба выдзеліць коскамі:

1) З'явы прыроды для мяне цікавейшыя *нават* за некаторыя кнігі.

2) «Калі вы напісалі свой першы верш?» – гэта *відаць* самае распаўсюджанае пытанне, якое чытачы задаюць на сустрэчах з паэтамі.

3) Апрануў ты *красавік* у лісцяныя ўборы альшэунік і гай белакудры.

4) Хай там нейкім прарокам, празорцам *свет* *ніколі* *без іх* *не бывае* ясна загадзя ўсё, але толькі не тым, хто нялёгkіх адказаў шукае.

5) Як хутка ўсё *аднак* мінае і становіцца гісторыяй!

25. Адзначце сказы, у якіх знакі прыпынку пастаўлены правільна:

1) Плывуць, *нібы* рэкі, мае леты.

2) Ганарыліся Іванам у школе, як найлепшым вучнем.

3) З далёкай стромкае вяршыні звісаў, як нітка, ручаёк.

4) Ужо ў зеніце самым сонца строгае, і ўсё як ёсць адтуль яму відно.

5) Кожны лісток на бярозцы, *нібы* співаў хвалу жыццю.

26. Адзначце сказы, у якіх набраныя курсівам слова выдзяляюща коскамі:

- 1) Рамонт *аднак* заняў доўгі час.
- 2) *Матчына нявыцвілае слова* даўжнікі мы вечныя твае.
- 3) Раскрыць душу і інтэлектуальнае багацце працавітага народа можа толькі глыбокая і яркая паэзія, проза, драматургія.
- 4) Перакладчык *мусіць* імкнуща да сэнсавай тоеснасці, а не да літаральнага падабенства радкоў.
- 5) На берагах пратокі *відаць* шматлікія месцы, дзе бабры вылазяць на бераг.

27. Адзначце сказы, у якіх набраныя курсівам слова выдзяляюща коскамі:

- 1) Скажу я табе ўнучак, што народ заўжды трымасцца свайго кутка.
- 2) Пануры лес здавалася драмаў на сонцы.
- 3) Калі вяртаешся з працяглай вясковай паездкі ў горад, усё здаецца табе тут інакшым, чым ты пакідаў.
- 4) Але *бадай* лепш за ўсё ў Ляўках восенню, калі звон кранутых золатам лясоў зліваецца з песняй жніва.
- 5) Пра шаблю дзед *наогул* не любіў успамінаць.

28. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў трэба паставіць коскі:

- 1) Я гэтак жа _ як і кожны палачанін _ улюбёны ў свой старадаўні горад.
- 2) Адзначыць юбілей хацелася _ як належыць, бо невядома, ці ўдасца дачакацца іншай круглай даты.
- 3) Камбат стаў _ як бы маладзейшым.
- 4) Кніжка выбранных твораў Янкі Купалы ляжала на майм стале _ як Біблія перад набожным чалавекам.
- 5) Шумеў лес. Цякла _ як чорная рака _ нач.

29. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў трэба паставіць коскі:

- 1) Дзе ён толькі не быў _ і чаго не бачыў!
- 2) У канцы жніўня начыны былі ўжо даволі халаднаватыя _ і ў палісадніках прыемна пахлі хрызантэмы.
- 3) Глыбокая начынала _ ды Адаму не спіцца.
- 4) Сонца ў нашых прадзедаў называлася Дажджбогам _ і лічылася яно богам ураджаю, святла, добра і цяпла.
- 5) Ледзь вясна дыхнула _ і прачнулася лясное царства.

30. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў трэба паставіць

коскі:

- 1) Усе мы трошачкі артысты _ і роля ў кожнага свая.
- 2) Марознай зорнай ноччу на шашы то прасунуцца ціхія сані _ то прамчыцца машина.
- 3) Самотным дрэвам сняцца май і радасць _ а мне – маё забытае свято.
- 4) У творчасці яшчэ ніхто не падняўся _ і ніхто не падымецца вышэй за народ.
- 5) Колькі разуму_ і колькі мудрасці!

31. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў *абавязкова* ставіцца працяжнік:

- 1) Лагойшчына _ старонка лясная, маляўнічая.
- 2) Жарт _ натуральны, калі арганічна вынікае з жыццёвых абставін.
- 3) Чаромха _ як блакітна-белае полымя.
- 4) Выпрацоўваць харектар _ задача няпростая.
- 5) Цікавы субядеднік _ Васіль Пракопавіч.

32. Адзначце сказы з прапушчанымі знакамі прыпынку:

- 1) Тэматыка маёй калекцыі марак разнастайная і тэхніка, і спорт, і раслінны свет, і жывёльны.
- 2) Толькі з табою мне хочацца быць, толькі з табою, радасць і гора, і шчасце дзяліць толькі з табою.
- 3) Май прыйшоў вясновай казкай, яблыні расквеціў.
- 4) Мова – жывы, спейны вечна неспакойны акіян.
- 5) Колькі летаў сам нагамі босымі чуў цяпло вільготнай баразны, захлынаўся на пакосе росамі жытнім ветрам дыхаў і лясным!

33. Адзначце сказы, у якіх набраныя курсівам слова выдзяляюцца коскамі:

- 1) Падзеі звязаныя з дуэллю і гібеллю *Лермантава* дагэтуль з'яўляюцца белай плямай у біяграфіі паэта.
- 2) Там за грэбляю старою чародка хацін.
- 3) Па начах *ратуючыся ад смяротна гарачага* ў паўднёвых краінах сонца падарожнікі ехалі ўсё далей на поўнач.
- 4) *Прысыпаныя снегам* сосны сустрэлі мяне на паваротцы маўчаннем.
- 5) Куды гэта вы выбраліся наnoch гледзячы?

34. Адзначце сказы, у якіх набраныя курсівам слова (словазлучэнні, сказы) трэба выдзеліць коскамі:

- 1) Пад клёнам была лапінка зямлі, куды *нават* летам не пранікала сонца.
- 2) Грацыёзна павярнуўшы ў бок нечаканага візіцёра галаву, якую

аздаблялі галіністывя як толькі і за дрэвы не чапляюцца! рогі, лось паварушыў вялікімі вушамі, трасянуў грывой і застаўся стаяць на месцы.

- 3) Ад сэрца шчырага вітаю цябе мой любы сябар!
- 4) Пачаў Алесь сваё выступленне здалёк як кажуць ад Адама, гаварыў агульнымі фразамі, устаўляючы шмат незразумелых слоў.
- 5) Хоць парыла цэлы дзень, дажджу аднак не было.

35. Адзначце сказы, у якіх знакі прыпынку паставлены правільна:

- 1) Нібы птушаняты, дрэмлюць дзеткі ў пуховых пасцельках.
- 2) Скончыў граць – паны ў ладкі запляскалі як адзін.
- 3) Паўлюк Багрым увайшоў і застаўся ў беларускай літаратуре, як аўтар верша «Зайграй, зайграй, хлопча малы».
- 4) Ноч бяздонная, як мора, цягне ў глыбіні памяці.
- 5) Сонца, што жоўтая ружа, а хмаркі, што пух гусіны.

36. Адзначце сказы, у якіх набраныя курсівам слова выдзяляюцца коскамі:

- 1) Што было напісана ў анкеце, старшы лейтэнант не ведаў, але мабыць не самае лепшае.
- 2) Хоць дырэктар і ведаў, што шчыраму і праўдзіваму чалавеку жыць вельмі цяжка, аднак альтэрнатывы гэтаму не бачыў.
- 3) Сцяна дажджу і ветру прыцінула Таню да дзвярэй, і здавалася, што адчыніць іх немагчыма.
- 4) У Беларусі бульба як кажуць у народзе з'яўляецца другім хлебам.
- 5) Гэта ты дарагая ўчора клікала мяне за сяло слухаць гутарку зорак і траў?

37. Адзначце сказы, у якіх набраныя курсівам слова выдзяляюцца коскамі:

- 1) Я прапанавала дзяўчыне кубачак духмянай кавы, але тая на здзіўленне адмовілася.
- 2) Ведай брат малады, што ў грудзях у людзей сэрцы цвёрдыя, быццам з камення.
- 3) Гэтыя мясціны відаць былі бацьку выдатна знаёмыя, бо мы адразу трапілі як у дзівосную казку.
- 4) Кветкі канюшыны здаваліся не такімі яркімі, як увесну.
- 5) Мне стала лягчэй ад пахвалы, аднак выглядзу я не паказваў.

38. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў трэба паставіць коскі:

- 1) Я зноўку засумую па дарагой дзяўчыне, халоднай _ як лілея, што дрэмле на вадзе.
- 2) Раптам конь спыніўся _ як укопаны.

- 3) Худзенькія рукі пырхалі над клавішамі _ як матылькі над кветкамі.
- 4) Айчына, мілая, ты _ як маці.
- 5) Пасля дажджу ўсё здаецца _ як бы абноўленым.

39. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў трэба паставіць коскі:

- 1) Па самай зямлі поўзалі мурашачкі _ і былі яны занадта заняты сваёю працаю.
- 2) У таку стаяў прыщемак _ і пахла саломай, пылам.
- 3) Не нагуляўся чэрвень у кветках_ ды ўспыхнуў ліпамі ліпень.
- 4) Як весела ўваходзіць у зімовы сон клён _ і як незвычайна, з норавам – асіна!
- 5) Задрэмлеш часам на хвіліну _ і галубы залапочуць у сне.

40. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў трэба паставіць коскі:

- 1) Няскошаны поплаў _ і гнёзды палёвак.
- 2) Здараецца, да ніткі дождж прамочыць _ ці высеча няшчадна жорсткі град.
- 3) Няспынна, магутна ідзе наперад жыццё _ і няспынна, чароўна мяняеца воблік роднага краю.
- 4) Сонца зайшло _ аднак над горадам яшчэ не патухлі яго апошнія водбліскі.
- 5) Нап'ешся карцом сцюдзёной вады _ і запахне бярозавым сокам.

41. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў трэба паставіць двукроп’е:

- 1) Два ляшчы з тоўстымі чорнымі спінамі проста здзекуюцца з нас __ адзін кране чарвяка на кручку носам, а другі махне па ім хвастом.
- 2) У дубах салаўі адсвісталі __ адзвінеў над плугам жаўрук.
- 3) Выйдзе на бераг Дзвіны, заспывае песню __ званы змоўкнуць у княжацкім Полацку.
- 4) Ваўку давялося некаторы час пагаладаць __ не было харчоў.
- 5) Свято выпраменявалі не гірлянды __ свяціліся ярка нашы пагляды.

42. Адзначце сказы, у якіх на месцы пропускаў трэба паставіць працяжнік:

- 1) Пасля заканчэння школы перада мной паўстаў першы жыццёвы экзамен __ куды пайсці вучыцца?
- 2) Паказалася з зямлі бацвінне буракоў __ падняліся сцяблінкі кропу __ зазелянеў гарох.
- 3) Здарыцца трывога ля нашага парога __ ракетчыкі гатовы даць адпор.

4) Рой паводзіў сябе спакойна __ яго гул быў роўны __ ў ім чулася надзея на новае жыццё.

5) Я хацеў цябе знайсці. Я ў Загоршчыну __ няма. Я ў Мілае __ няма.

43. Адзначце сказы, у якіх трэба паставіць дзве коскі:

1) Там дзе чарнеў алешнік разліася сажалка якая ўвабрала ў сябе ўсю ясную сінь летняга неба.

2) Ледзь толькі мы прычалі да берага дзецы якія даўно зауважылі лодку і з нецярплівасцю чакалі акружылі нас.

3) Дома бацька вельмі часта меркаваў аб tym колькі спатрэбіца новага дрэва каб перанесці на новае месца хату.

4) Іван не хваляваўся бо калі Кавалёў пачне пярэчыць то ў яго ў запасе ёсць яшчэ аргументы.

5) Міхал як толькі ажаніўся тады ж ад бацькі аддзяліўся бо стала цесна.

44. Адзначце сказы, у якіх трэба паставіць дзве коскі:

1) Настаўніца тлумачыла дзецыям якія кветкі дзе трэба садзіць каб тады калі яны вырастуць быў прыгожы падбор фарбаў.

2) Калі добра прыглядзеліся то ўбачылі чорнага бусла які стаяў у гняздзе.

3) Люблю той час калі ўжо адшумела жаўталісце і марозікі прыхапілі палі і дарогі.

4) Прыемна вяртацца на старое месца дзе пражыта нямала гадоў дзе знаёмы кожны чалавек і кожная сцежка.

5) Хто табе сказаў што каб самому выслужыцца дык другога ўтапіць трэба?

45. Адзначце сказы з простай мовай, у якіх знакі прыпынку паастаўлены правільна:

1) “На першым часе, – прадаўжаў Ткачук, усё ў яго ішло добра”.

2) “Вось гэта радня, – абазвалася маладзіца і патлумачыла: – Колькі мы ўжо разам, дзяцей пагадавалі, а мужаву радню яшчэ і не бачыла”.

3) Чутна мне, як шэпча рэчка: “Дзе прападаў ты столькі год?”

4) “Летняя ночка кароткая”, – выцягвае Хведар, аж чуваць гэта песня ў зарэчных Барках.

5) “Чаму ж ты не пішаш? – спытала панна Кася. – “Можа, ты хворы?”

ДАПАМОЖНЫ РАЗДЕЛ

Тэарэтычны мінімум

Сінтаксіс як навука – гэта раздзел граматыкі, які вывучае пабудову і значэнне сінтаксічных адзінак.

Пунктуацыя – 1) сукупнасць знакаў прыпынку і правілы іх выкарыстання ў пісьмовай мове; 2) раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца пунктуацыйная сістэма і заканамернасці яе станаўлення і функцыянування.

Сказ – гэта граматычна і інтанацыйна аформленая сінтаксічная адзінка, якая арганізавана са слова ці спалучэння слоў і служыць для выражэння асобнай думкі або пачуцця.

Двухастаўны сказ – гэта сказ, структура якога пры поўным славесным выражэнні думкі прадугледжвае наяўнасць двух галоўных членаў – дзеяніка і выказніка.

Дзеянік – галоўны член двухастаўнага сказа, які абазначае прадмет думкі, што харектарызуецца выказнікам.

Выказнік – галоўны член двухастаўнага сказа, які абазначае прэдыкатыўную прымету (дзеянне, стан, уласцівасць) прадмета, названага дзеянікам.

Даданыя члены сказа – члены сказа, якія знаходзяцца ў падпараткавальнай сувязі з галоўнымі членамі сказа ці паміж сабою і служаць для іх паяснення, удакладнення.

Азначэнне – даданы член сказа, які адносіцца да слова з прадметным значэннем і харектарызуе прадмет з боку яго якасці, уласцівасці.

Прыдатак – асобы від азначэння, выражаны назоўнікам, дапасаваным да паяснёнага слова ў склоне.

Дапаўненне – гэта даданы член сказа, які абазначае аб'ект дзеяння ці праяўлення прыметы і адказвае на пытанні ўскосных склонаў.

Акалічнасць – даданы член сказа, які паказвае харектар дзеяння або праяўлення прыметы, а таксама розныя абставіны, пры якіх адбываецца дзеянне.

Аднародныя члены сказа – гэта галоўныя або даданыя члены, якія выконваюць адну і туую ж сінтаксічную функцыю, звязваюцца з іншымі членамі сказа аднолькавай сінтаксічнай сувяззю, аб'ядноўваюцца паміж сабой злучальной сувяззю і харектарызуюцца спецыфічнай інтанацыйай аднароднасці.

Адасабленне – сэнсава-граматычнае, інтанацыйнае і пунктуацыйнае выдзяленне членаў сказа з мэтай надаць ім некаторую самастойнасць. Члены сказа, якія сэнсава і інтанацыйна выдзяляюцца, называюцца **адасобленымі**.

Пабочныя канструкцыі – гэта слова, словазлучэнні і сказы, якія граматычна не звязаны з членамі сказа, а служаць для выражэння адносін

таго, хто гаворыць, да выказанай думкі (выражаюць значэнне суб'ектыўнай мадальнасці).

Устаўныя канструкцыі служаць для дадатковага паведамлення, заўвагі, тлумачэння ўсяго асноўнага выказвання.

Зваротак – слова або спалучэнне слоў, што абазначаюць асобу ці прадмет, да якіх звязана ўсяго асноўнага выказвання.

Складаны сказ – гэта такі сказ, у які ўваходзяць дзве ці некалькі прэдыкатыўныя часткі, аб'яднаныя ў адно граматычнае, сэнсавае і інтанацыйнае цэлае.

Складаназлучаны сказ – гэта такі складаны сказ, у якім прэдыкатыўныя часткі звязана ўсяго асноўнага выказвання злучальнымі злучнікамі і ўтвараюць сэнсавае і інтанацыйнае цэлае.

Складаназалежны сказ – гэта складаны сказ, у якім пры дапамозе падпарадковальных злучнікаў або злучальных слоў аб'ядноўваюцца сінтаксічна нераўнапраўныя прэдыкатыўныя часткі.

Бяззлучніковыя складаныя сказы – складаныя сказы, састаўныя часткі якіх аб'ядноўваюцца ў адно сінтаксічнае цэлае пры дапамозе інтанацыі, парадку размяшчэння частак без злучнікаў і злучальных слоў.

Чужая мова – гэта мова ці думкі іншай асобы, якія ўключаюцца ў аўтарскае апавяданне.

Простая мова – чужая мова, якая перадаецца даслоўна, без парушэння ўсіх яе асаблівасцей.

Ускосная мова – гэта чужая мова, якая перадаецца не даслоўна, а з парушэннем пэўных яе асаблівасцей. Ускосная мова перадаецца ад імя аўтара і афармляецца як даданая частка ў складаназалежным сказе.

Няўласна-простая мова – чужая мова, якая спалучае асаблівасці простай і ўскоснай мовы і ўваходзіць у аўтарскае паведамленне. Яна не выдзяляецца ў тэксле, зліваецца з аўтарскай мовай.

Цытата – гэта даслоўная вытрымка з якога-небудзь тэксту, якая бярэцца ў двукоссе.

ЛІТАРАТУРА

- 1 Абабурка, М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М.В. Абабурка. – Мінск, 1992. – 324 с.
- 2 Беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя : вучэб. дапаможнік для студэнтаў фак. педагогікі і методыкі пачатк. навучання / Я.М. Адамовіч [і інш.]; пад рэд. Я.М. Адамовіча. – Мінск: Выш. шк., 1989. – 303 с.
- 3 Беларуская мова: падручнік. У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс: / Я.М. Адамовіч [і інш.]; пад рэд. Л.М. Грыгор’евай. – 4-е выд. – Мінск: Выш. шк., 2004. – 222 с.
- 4 Лепешаў, І.Я. Практыкум па беларускай мове: вучэб. дапам. / І.Я. Лепешаў, Г.М. Малажай, К.М. Панюціч. – Мінск: Універсітэтскае, 2001. – 320 с.
- 5 Малажай, Г.М. Зваротак / Г.М. Малажай // Беларуская мова: Энцыкл. / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск, 1994. – С. 38–41.
- 6 Малажай, Г.М. Устаўныя канструкцыі / Г.М. Малажай // Беларуская мова: Энцыкл. / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск, 1994. – 354–356.
- 7 Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск : Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэспублікі Беларусь, 2008. – 144 с.
- 8 Рагаўцоў, В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні: дапам. / В.І. Рагаўцоў. – Мінск: Універсітэтскае, 2001. – 199 с.
- 9 Сіўковіч, В.М. Беларуская мова ў пытаннях і адказах: дапаможнік для вучняў старэйшых класаў устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агульной сярэдняй адукацыі, з беларускай і рускай мовамі навучання / В.М. Сіўковіч. – 4-е выд. – Мінск: УніверсалПрэс, 2007. – 592 с.
- 10 Сучасная беларуская мова: вучэб. дапам. / Л.М. Грыгор’ева [і інш.]; пад агул. рэд. Л.М. Грыгор’евай. – Мінск: Выш. шк., 2006. – 559 с.
- 11 Цыбульская, С.І. Даведнік па арфаграфіі і пунктуацыі беларускай мовы / С.І. Цыбульская, І.У. Каліцэня. – 2-е выд. – Мінск: ТетраСистемс, 2006. – 272 с.
- 12 Яўневіч, М.С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы: падруч. для студэнтаў філал. спецыяльнасцей устаноў, якія забяспечваюць атрыманне вышэйшай адукацыі / М.С. Яўневіч, П.У. Сцяцко. – Мінск: Аверсэв, 2006. – 286 с.